

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

“EBU ALİ EL-CÜBBÂÎ’NİN KİTÂBÜ’L-MAKÂLÂT İSİMLİ ESERİNİN
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammed Emin AYDIN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ

TOKAT-2024

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, **Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ** danışmanlığında hazırlamıŐ olduğum “**Ebu Ali el-Cübbâf’ın Kitâbü’l-Makâlât İsimli Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi**” adlı Yüksek Lisans tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

13/08/2024

Muhammed Emin AYDIN

JÜRİ KABUL VE ONAY

Muhammed Emin Aydın tarafından hazırlanan “**Ebu Ali el-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât İsimli Eserinin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 13.08.2024 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Üye (Başkan) :.....

.....

Üye :.....

.....

Üye :.....

.....

Üye :.....

.....

Üye :.....

.....

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Mu'tezilî düşünce geleneğinin önde gelen isimlerinden Ebu Ali el-Cübbâî'nin dini ve siyasi düşüncesi, Mu'tezilî düşüncenin gelişimi ve gelecek nesillere aktarımı açısından değerlidir. Ebu Ali el-Cübbâî'ye ait olduğu düşünülen *Kitâbü'l-Makâlât* ise onun İslam düşüncesi ve Mu'tezilî düşünceye olan katkısının somut bir örneği olarak karşımızdadır. Bu eser özelinde Ebu Ali el-Cübbâî'nin görüşleri ve İslam düşüncesine olan katkıları, İslam Mezhepleri Tarihi disiplini perspektifinden ele almak, mezhepler üstü bir yaklaşımla incelemek İslam düşüncesi açısından önem arz etmektedir. Eserde İslam düşüncesindeki farklı mezheplerin görüşleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda araştırmamızın, mezhepler tarihi üzerine yapılan çalışmalara katkıda bulunması temenni edilmektedir.

İki bölümden oluşan araştırmada, birinci bölümde Ebu Ali el-Cübbâî'nin hayatı, yaşadığı ortam, ilmi kişiliği ve temel görüşleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise ona ait olduğunu düşündüğümüz *Kitâbü'l-Makâlât*'in telif nedeni, içeriği, eserde ele aldığı mezhepler ve bu mezheplere olan yaklaşımıyla mezkûr eser özelinde Ebu Ali'nin Mu'tezile ve İslam düşüncesine olan katkıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın nihai halini almasında şüphesiz ki birçok kişinin emeği ve katkısı bulunmaktadır. Bu kapsamda; akademik titizliği, naif ve beyefendi kişiliğiyle bizlere rehberlik eden, her daim güler yüzle bizi karşılayan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ'a müteşekkirim. Her daim yanımda olan ve bu süreçte desteğini esirgemeyen değerli büyüğüm Doç. Dr. Hakan TEMİR'e, İslam Mezhepleri Tarihi alanına yönelmeme vesile olan, tezime ve hayatıma sunmuş olduğu katkılar nedeniyle kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Samet KARAHÜSEYİN'e, her daim beni motive etmeye çalışan, çalışma disiplini ve azmine hayran olduğum değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi İsa EREN'e, araştırmamızı kendi araştırması gibi görüp her bir sayfayı satır satır okuyan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa HATİPOĞLU'na, çeviri ve akademik uyarılarıyla katkı sunan değerli hocam Arş. Gör. Berat EŞGİ'ye, araştırmamın başından sonuna kadar desteğini esirgemeyen kıymetli arkadaşlarım Arş. Gör. Gökben EFE'ye, Metin BAŞ'a, Orhan UZUNER'e ve Yunus Emre ÇOBAN'a şükranlarımı sunarım. Bugünlere gelmemde sağladıkları destekle en zor anımda yanımda bulunan, her türlü imkânı sağlayan kıymetli ebeveynlerim Ayşegül-Ercan AYDIN'a, ablam ve eniştem İrem-Furkan ÖZTÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammed Emin AYDIN

Tokat, 2024

ÖZET

“EBU ALİ EL-CÜBBÂÎ’NİN KİTÂBÜ’L-MAKÂLÂT İSİMLİ ESERİNİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ”

AYDIN Muhammed Emin

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Şaban BANAZ

Temmuz 2024, xiii + 68 sayfa

Mu‘tezile, Hicri II. yüzyıldan itibaren İslam düşüncesinde dini ve siyasi açıdan önemli rol oynayan bir düşünce ekolüdür. Emevi hilafetinin son dönemlerinde büyük günah meselesi, Allah’ın sıfatları ve kader gibi konular etrafında şekillenen Mu‘tezile, Abbasi hilafeti döneminde tercüme hareketlerinin etkisiyle güçlenmiş ve devletin resmi mezhebi haline gelmiştir. Görüşlerini "Usul-i Hamse" olarak bilinen beş temel esasla sistematize eden bu ekol, Abbasi döneminde altın çağını yaşamıştır. Ancak, devlette olan güçlü etki mihne süreci neticesinde ekolün gücünü kaybetmesine ve eleştirilerin odağı haline gelmesine neden olmuştur.

Mihne süreci sonrası dönemde yaşayan ve ekolü yeniden canlandırmaya çalışan Ebu Ali el-Cübbâî, Mu‘tezile'nin gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ebu Ali, bu süreçte ekole yönelik eleştirilere karşı cevaplar vermiş ve birçok eser kaleme almıştır. Çalışmamızın konusu olan ve bu sürecin bir ürünü olarak karşımıza çıkan *Kitabü'l-Mâkâlat*, Ebu Ali'nin kaleme aldığı ve günümüze ulaşan tek eseri niteliğindedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Ebu Ali el-Cübbâî'nin hayatı, içinde bulunduğu toplum ve sosyo-kültürel bağlam, ilmi kişiliği, eserleri, öğrencileri ve Usûl-i Hamse bağlamında temel görüşleri ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, Ebu Ali el-Cübbâî'nin *Kitabü'l-Mâkâlat* adlı eserinin telif nedeni, eserde ele aldığı ekoller ve bu ekollere olan yaklaşımı incelenmiştir. Ayrıca eserin Mu‘tezile ve İslam düşüncesine katkıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma boyunca Ebu Ali el-Cübbâî'nin *Kitabü'l-Mâkâlat* adlı eseri, ilmi bir titizlik ve olabildiğince objektif bir yaklaşımla, İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden ele alınmış ve esere yönelik bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mezhep, Mu‘tezile, Ebu Ali el-Cübbâî, Kitabü'l-Makâlât.

ABSTRACT

“ANALYSING ABU ALI AL-JUBBAI'S KITAB AL-MAQALAT IN TERMS OF THE HISTORY OF ISLAMIC SECTS”

AYDIN Muhammed Emin

Master's Thesis, Department of Fundamental Islamic Sciences

Advisor: Asst. Prof. Şaban BANAZ

July 2024, xiii + 68 pages

The Mu'tazila is a school of thought that has played a significant role in Islamic thought both religiously and politically since the 2nd century AH. Shaped around issues such as the problem of major sins, the attributes of God, and destiny during the late Umayyad Caliphate, the Mu'tazila gained strength with the influence of translation movements during the Abbasid Caliphate and became the official sect of the state. Systematizing their views with five fundamental principles known as "Usul al-Khamsa," this school experienced its golden age during the Abbasid period. However, the strong influence in the state led to the decline of the school's power and its becoming the focus of criticism as a result of the mihna (inquisition) process.

Abu Ali al-Jubbai, who lived during this period and endeavored to revive the school, played a crucial role in transmitting the Mu'tazila to future generations. In this process, Abu Ali responded to criticisms directed at the school and authored many works. "*Kitab al-Maqalat*," the subject of our study and a product of this period, is the only work authored by Abu Ali that has survived to this day.

In the first part of the study, the life of Abu Ali al-Jubbai, the society and socio-cultural context he lived in, his scholarly personality, his works, his students, and his fundamental views in the context of Usul al-Khamsa are discussed. In the second part of the study, the reason for authoring "*Kitab al-Maqalat*," the sects addressed in the work, and his approach to these sects are examined. Additionally, the contributions of the work to Mu'tazila and Islamic thought are attempted to be elucidated. Throughout the study, "*Kitab al-Maqalat*" by Abu Ali al-Jubbai is evaluated from the perspective of the history of Islamic sects with an objective and fair approach.

Key Words: History of Islamic Sects, Sect, Mu'tazila, Abu Ali al-Jubba'i, Kitab al-Maqalat.

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME	i
JÜRİ KABUL VE ONAY	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı.....	1
Araştırmanın Yöntemi.....	3
Araştırmanın Kaynakları	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. Ebu Ali el-Cübbâi Öncesi Mu‘tezili Düşüncenin Serüveni, Ebu Ali el-Cübbâi’nin Hayatı, Yaşadığı Dönemi, İlmî Kişiliği ve Görüşleri	8
1.1. Ebu Ali el-Cübbâi Öncesi Mu‘tezili Düşüncenin Serüveni	8
1.2. Ebu Ali el-Cübbâi’nin Hayatı	12
1.3. Yaşadığı Dönem	14
1.4. İlmî Kişiliği	16
1.4.1. Öğrencileri.....	17
1.4.2. Eserleri	18
1.5. Temel Görüşleri.....	19
1.5.1. El-Menziletü Beyne’l-Menzileteyn.....	20
1.5.2. El-Va’d ve’l-Vaid.....	21
1.5.3. Emri bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyi Ani’l-Münker	23
1.5.4. Tevhid.....	25

1.5.5. Adl.....	26
1.6. Bölüm Değerlendirmesi	27
İKİNCİ BÖLÜM	31
2. Kitâbü’l Makâlât’ın İslam Mezhepleri Tarihi Metodolojisi Açısından	
Değerlendirilmesi	31
2.1. Kitâbü’l-Makâlât ve İlmi Değeri.....	31
2.1.1. Eserin Telif Nedeni	32
2.1.2. Eserin İçeriği	33
2.2. İlk Dönem Olaylarına Bakışı.....	34
2.3. Usûlü’-d-Dîn, Usûl-i Hamse İlişkisi.....	36
2.4. Eserde Ele Aldığı Mezhepler ve Görüşleri	37
2.4.1. Mürcie	37
2.4.2. Haşviyye.....	40
2.4.3. Şia ve Râfiziler	46
2.4.4. Hâriciler.....	51
2.4.5. İmamiye.....	53
2.5. Eserde Ele Aldığı Mezheplere Karşı Yaklaşımı	54
2.6. Ebu Ali el-Cübbâî Sonrası Mu‘tezili Düşüncenin Serüveni	55
2.7. Ebu Ali el-Cübbâî’nin Mu‘tezile ve İslam Düşüncesine Katkısı.....	57
2.8. Bölüm Değerlendirmesi	58
SONUÇ.....	61
KAYNAKÇA	65

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran.
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
b.	: İbn.
Bkz.	: Bakınız.
Bsk.	: Baskı.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DİA	: TDV İslam Ansiklopedisi.
h.	: Hicri.
Haz.	: Hazırlayan.
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Nr./no.	: Numara.
Nşr.	: Neşreden.
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
s.	: Sayfa.
s.s.	: Sayfa Sayısı.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Thk.	: Tahkik eden.
t.y.	: Tarih yok.
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

İslam düşünce tarihinde mezhepler, sadece dinî inanışların şekillendirilmesinde değil, aynı zamanda Müslüman toplumların sosyal, siyasal ve kültürel yapılarının inşasında da merkezi bir konuma sahiptir. Mezhepler, dinî meselelerin yorumlanması ve uygulama alanında birer yol gösterici olarak, inanç esaslarının belirlenmesi ve Müslüman toplumların iç dinamiklerinin oluşturulmasında etkin bir rol oynamaktadır. Özellikle erken dönem İslam tarihinde, siyasî otoritelerin ve toplumun mezhep farklılıklarına dair tutumları hem toplumsal yapıları hem de yönetim biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Mezheplerin bu çok yönlü etkileri, dinî tartışmaların ötesine geçerek sosyal ve politik alanlarda da belirleyici olmaktadır.

Mezheplerin doğuşu, gelişimi ve birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen İslam Mezhepleri Tarihi disiplini, İslam düşüncesinin ve toplumlarının tarihsel süreçteki dönüşümlerini anlamak açısından vazgeçilmez bir araçtır. Bu disiplin, farklı dinî ve düşünsel ekollerin, tarihsel bağlam içinde hangi sosyo-politik, teolojik ve kültürel dinamiklerden etkilendiğini ve bu ekollerin nasıl bir karşılıklı etkileşim içinde geliştiğini tespit etmeye çalışır. Mezheplerin doktrinleri, özellikle kelâm, fıkıh ve tasavvuf alanlarında ortaya konan teorik yaklaşımlar aracılığıyla sistematik bir şekilde ele alınmış ve bu doktrinlerin tarihi seyri, İslam dünyasının entelektüel zenginliğini gözler önüne sermiştir.

Çeşitli İslam mezheplerinin doktrinlerini kapsamlı ve sistematik bir şekilde ele alan eserler, İslam Mezhepleri Tarihi disiplini merkezi bir rol oynamaktadır. Bu eserler, mezheplerin teolojik ve fikhî meseleler karşısındaki tutumlarını, bunların tarihsel arka planlarını ve toplumlar üzerindeki etkilerini anlamak için birincil kaynaklar olarak değerlendirilir. Bu çalışmada ele alınan *Kitâbü'l-Makâlât* gibi eserler, farklı mezheplerin inanç esaslarını ve kelâmî tartışmalarını derinlemesine inceleyerek, İslam Mezhepleri Tarihi literatürüne önemli katkılar sunmaktadır.

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

İslam Mezhepleri Tarihi alanı, Temel İslam Bilimleri içerisinde ele alınmakta ve geçmişi neredeyse hicrî birinci asra kadar gitmektedir. Bu alanda ortaya konulan edebiyatın içeriği ve dili, zamanın tartışma şartları ve konuları etrafında şekillenmiştir. Siyasi saiklerin de ciddi baskısı söz konusu olan bu dönemde, bir görüşü açıklarken savunma maksatlı yazılan ve hatta çoğu zaman reddiye mantığında İslam'ın temsil gücünü görüşlerine hasreden sert ve ötekileştirici bir üslubun hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Haliyle fırka ve mezhepler üzerine

oluşan bu ilim geleneğinde güvenilir ve aslına uygun bilgiler bulmak ciddi bir sorunsalı da beraberinde getirmektedir.¹

Mu'tezile, Klasik İslam Mezhepleri arasında önemli bir entelektüel mirasa sahip düşünce ekolü olarak değerlendirilmektedir. Bunda hiç şüphesiz ki kendi düşünsel serüvenlerinin gücü kadar kurmuş oldukları sistematığın de payı büyüktür. Kelâm ilminin kurucuları arasında ilk itizâl fikrini savunanların yanı sıra sonraki dönemde menhec, mesâil ve vesâil bakımından kendilerine mütekellim denilen bir âlim portresi oluşturmuş olmanın da rolü olsa gerektir. Her ne var ki Mu'tezile ekolü, itikâdî-kelâmî ve siyasî olgunluğunu elde ettikten sonra yapısı gereği farklı fikirlere ayrılmanın neticesinde önce "Basra ve Bağdat" şeklinde ardından da "Mihne Dönemi" diye bilinen zaman dilimini müteakiben fikrî kopuşlara ve yeniden canlanma ihtiyacına gark olmuştur. Bu durum neredeyse bütün düşünce ekolleri için tecrübe edilmiş ve tekrarlanan bir haldir.²

Mezhebin sistematik yapısının çerçevesini çizen ve ekole felsefî derinlik katan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849) başta olmak üzere Nazzâm (öl. 231/845), Câhız (öl. 255/869) gibi âlimler bilhassa ekolün Basra kanadında ciddi söz sahibi olmak kaydıyla Mu'tezile denilince sonraki dönemlere "Basra Mu'tezilesi" algısını aşlamıştır. Özellikle Hayyât (öl. 300/913), (Baba) Ebu Ali (öl. 303/916) ve (Oğul) Ebu Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ile nazarı birikiminde ciddi olgunluk gösteren ekol artık Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) ile birlikte son dönemine kapı aralamış görünmektedir.³

Ekol için önemli bir konumda olan Ebu Ali Mu'tezili düşünceyi sonraki nesillere aktarmada bir kilit görevi görmektedir. Onun ilme olan sevdası ve kelama olan yeteneği Basra kolunun önderliğini yapmasına ve sonraki neslin kendisini saygıyla anmasına vesile olmuştur. Pek çok yazım faaliyeti içerisinde olduğu bilinen Ebu Ali el-Cübbâî'nin kendi eserleri üzerinden fikirlerini inceleme fırsatımız olmamıştır. Ebu Ali'ye ait olduğu düşünülen ve Yemen Kütüphanelerinde bulunan *Kitabü'l-Mâkâlat* adlı eser sayesinde onun görüşlerini bizzat kendi kitabından ilk kez inceleme fırsatı bulmaktayız. *Kitabü'l-Mâkâlat* ile Ebu Ali'nin Mu'tezile ve

---

¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi (Sempozyum)*, (2005), 441; Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi (Sempozyum)*, (2005), 393.

² Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs, 2018), 63.

³ Samet Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021), 25.

İslam Düşüncesine ne tür bir katkı yaptığı sorusu bizleri bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Bu eser sayesinde çalışmamızda;

- Ebu Ali el-Cübbâî bu eseri neden telif etmiştir?
- Ebu Ali el-Cübbâî'nin eserde ele aldığı tartışma konuları nelerdir?
- Ebu Ali el-Cübbâî bu eserde hangi ekolleri ele almıştır?
- Ele aldığı ekolleri hangi konularda ve ne tür bir üslupta ele almıştır?
- Eserin Mu'tezile ve İslam Düşüncesine katkıları nelerdir?

gibi sorulara cevap bulmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın konu ve amacına yönelik bu açıklamalardan sonra neler üzerinde zaman harcamayacağımızı da kapsam ve sınırlılıkların tespiti noktasında ifade etmek yerinde olacaktır. Zira ihtisaslaşmanın her geçen gün ciddi boyutlara ulaştığı çağdaş sosyal bilim anlayışında bir tezin, ilgili konu etrafındaki her görüşe namzet olduğunu düşünmek ve iddia etmek enerji ve zaman israfı anlamına gelebilir. Aynı şekilde böylesine kapsamından kopuk çalışmaların ana sorularından uzaklaşması da muhtemeldir. Bu açıdan çalışmamızda *Kitabü'l-Mâkâlat'ın* Mu'tezile ve İslam Düşüncesi üzerindeki yansımalarına odaklanılmaktadır.

Ebu Ali el-Cübbâî velûd bir mütekellimdir. Çok yoğun bir yazım faaliyeti içerisinde olmuştur. Pek çok alanda eser veren Ebu Ali tefsir ve fıkıh konusunda da nam salmıştır. Ona ait olduğu söylenen ve pek çok konuda kendisinden istifade edilen bir tefsirinin olduğu rivayet edilmektedir.⁴ Ancak kendisinden bizlere bu eserleri ulaşmamış olduğundan bu atıflar çalışmamızın dışında tutulmuştur. Çalışmamız sırasında *Kitabü'l-Mâkâlat'ta* ele alınan konular ve ekoller nelerdir? Bu ekoller ne şekilde ve hangi konular sebebiyle alınmıştır? Ebu Ali bu kitabı neden telif etmiştir? Eserin İslam Düşüncesine katkıları nelerdir? şeklinde sorularımız etrafında araştırmamız sınırlandırılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

İslam Mezhepleri Tarihi, düşünce ekolleri olarak bilinen ve din anlayışındaki farklılaşmaların zamanla sistematikleşerek kurumsallaştığı mezhepleri, dini ve siyasi oluşumları bilimsel yöntemlerle inceleyen bir disiplindir.⁵ Bu disiplinin en temel amaçlarından biri, İslam'ı bütüncül bir yaklaşımla anlamak ve açıklamak, böylece İslam düşüncesi ve

---

⁴ Rosalind Ward Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i: First Steps Toward a Reconstruction, With Texts, Translation, Biographical Introduction and Analytical Essay* (Washington: University of Washington, Doktora, 1982).

⁵ Hasan Onat - Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 10.

Müslümanların geleceğine yön vermektir. Bu bağlamda, dini anlayacak, yorumlayacak ve onu hayata tatbik edecek olan insan unsuruna vurgu yapılmaktadır. Bu durum, Hasan Onat'ın belirttiği iki önemli gerçeği çağdaş perspektiften anlamamıza yardımcı olur.⁶

İlk olarak, din (ed-Din) ile dinin anlaşılması ve yorumlanmasının farklı şeyler olduğu gerçeği vurgulanmalıdır. Dinin anlaşılması, beşerî bir süreç olduğundan, doğal olarak farklılıkları içinde barındırır. İnsanlık tarihi boyunca beşeriyetin tüm özellikleri din yorumu ve anlayışına yansımıştır. Biz de bu çalışmada, Ebu Ali el-Cübbâî'nin mezhebi duruşunu *Kitabü'l-Mâkâlat* çerçevesinde inceleyerek, din ile mezhep arasındaki ilişkiyi eleştirel bir perspektiften ele almaya çalışacağız.

İkinci önemli gerçek, beşerî oluşum bilgi boyutuna yapılan vurgu ile ilgilidir. Kur'an, insanları düşünmeye, akıllarını etkin kullanmaya ve bilgiye dayalı tefekkür etmeye teşvik eder. Kur'an-ı Kerim'de, “Eğer doğru söylüyorsanız kesin delilinizi getirin bakalım”⁷ ifadesiyle bu husus açıkça belirtilmiştir. Onat'ın da vurguladığı üzere, insanların dini anlamalarının önünde hiçbir engel bulunmadığı gibi, düşünmeye teşvik edilmeleri de önemlidir. Müslüman birey, dini anlama noktasında en güçlü ilhamı Kur'an'dan alır.⁸ Bu bağlamda, Ebu Ali el-Cübbâî'nin görüşleri, Kur'an'a dayalı din anlayışı ve kelami sistematığı *Kitabü'l-Mâkâlat* çerçevesinde ortaya konulacaktır.

İslam Mezhepleri Tarihi disiplini, Kur'an'ın dinin anlaşılmasındaki temel rolünü merkeze alarak, Kur'an dışındaki her türlü bilginin beşerî bilgi olduğunu ve eleştiriye açık olduğunu Müslümanların bilinç düzeyine yerleştirmeyi amaçlar. Bu sayede Müslümanlar, dinin anlaşılması ve yaşanması noktasında Kur'an merkezli bir düşünceyle, akli istidlâl kanallarını etkin kullanarak, sağlam bilgi ve belgeye dayanarak hareket edebileceklerdir.⁹

Mezhepler Tarihinin sunduğu bu nosyonda dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, vahyin kendisi ile yorumunun ayrı şeyler olduğunun vurgulanmasıdır. Bu bağlamda, insanın yorumunu ve anlayışını din ile özdeşleştirmesinin önüne geçilmesi hedeflenir. Bu yaklaşım, mezheplerin gösterdiği reflekslerle de desteklenebilir. Din, özgün yapısıyla ayrı bir ontolojik gerçeklik ifade ederken, mezhep, fırka, cemaat veya tarikat gibi kurumların, dinin ontolojik gücünü kendilerinde temsil ettikleri iddiaları, farklı bir gerçekliği işaret eder. Tarih boyunca mezhep ve firkaların dini temsil iddiaları var olmuştur. Eleştirel bir dikkatle ele alınması

⁶ Onat - Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, 14.

⁷ en-Neml 27/64.

⁸ Hasan Onat, *İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği* (Endülüs, 2022), 82.

⁹ Onat, *İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*, 46.

gereken bu durum, İslâm düşüncesi içerisinde başat ve belirleyici mezhepler, düşünürler ve zihniyetler üretmiştir. Sağlıklı olan, düşünce havuzunda farklı fikirlerin de yaşayabilmesine imkân tanımaktır. Aksi halde, beşerî görüşlerin dinin yerine ikame edilmesi ve diğer Müslümanlara dikte ettirilmesi, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in birlikte yaşayabilme ve hareket edebilme ortamına aykırıdır.¹⁰

İslam Mezhepleri Tarihi “İslâm Düşünce Ekolleri” olan mezhepler hakkında günümüze ulaşan bilgi, belge ve bulguları özgün bir nosyonla değerlendirerek, ilgili düşünce ekolünü aslına en uygun şekilde yeniden anlamaya ve inşa etmeye çalışır. Bu sayede, ilgili ekol ve görüşler tarihsel birikimin de dikkate alınmasıyla doğru bir şekilde anlaşılır ve İslâm düşüncesinin ana arterleri olan mezhepler sayesinde düşünsel birikim doğru konumlandırılabilir. Bu süreçte, ilgili mezhep, mezhep âlimi veya mezhebin fikirleri olabildiğince tarafsız ve adil bir şekilde ele alınır. Mezhep tutuculuğu, tarafgirlik, bilgi çarpıtmaları ve benzeri metodolojik hatalardan mümkün mertebe kaçınılmalıdır.

İslam Mezhepleri Tarihi bilimi, mezhepler-üstü bir yaklaşım benimseyerek, Usûlü'd-Din ve Usûlü'l-Mezheb ayrımını doğru yapar ve 'İslâm Ortak Paydası' vurgusunu merkeze alır. Bu alanda çalışan bir araştırmacı, çağdaş sosyal bilimlerin temel yapı taşlarından olan "anlayıcı-açıklama" ve "tahlil-analitik" yöntemlerini kullanır. Fikirlerin tarihsel süreçteki gelişimini takip ederek, zaman-mekân ilişkisini kurar ve fikir-hadise irtibatını sağlar. Bu yönleriyle İslam Mezhepleri Tarihi bilimi, çağdaş sosyal bilimlerin paradigmasını benimseyen, kelâm ve İslâm felsefesi çizgisinde yükselen, İslam tarihi ile de zengin siyasi ve düşünsel birikimi doğru irtibatlandırabilen bir disiplindir.

Çalışmamızda, yukarıda kısaca zikrettiğimiz yöntemsel kurallara dikkat edilerek, Mu'tezili mütekellim Ebu Ali el-Cübbâî'nin hayatı, eserleri ve *Kitabü'l-Mâkâlat*'ın Mu'tezili düşüncedeki yeri üzerinde durulacaktır. Ebu Ali el-Cübbâî'nin *Kitabü'l-Mâkâlat* adlı eserinin İslam Mezhepleri Tarihi açısından incelenme ihtiyacı, tezimizin ana çatısını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Ebu Ali el-Cübbâî'nin hayatı bütüncül bir şekilde ele alınacak, fikir ve görüşleri eseri özelinde değerlendirilecek ve bu eserin İslam Mezhepleri Tarihi ve Mu'tezilî düşünce açısından önemi ortaya konulacaktır.

Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızı oluştururken faydalandığımız kaynakların özlü bir değerlendirmesini yapacağımız bu bölümde, takdir edilecektir ki her kaynağı ayrıntılı olarak irdeleyip sunmamız

---

¹⁰ Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşması*, 8.

mümkün değildir. Özellikle çalışmamıza kaynaklık etmesi açısından öncül eserler hakkında genel bir tanıtım yapmaksızın, yalnızca hangi açılardan çalışmamıza katkı sağladıklarına değinmeye gayret edeceğiz. Zira burada faydalandığımız ve zikredeceğimiz kaynakların önemli bir kısmı başka çalışmalarda geniş bir şekilde incelendiğinden, tekrara düşmemek adına ilgili eserlerin ismini verdiğimiz ilk yerde ayrıntılı bilgi vermek yerine dipnotta tam künyelerini sunmaya çalışacağız.

Çalışmamızın konusu olan, İslam düşüncesinin klasik dönemi düşünürlerinden Ebu Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) *Kitabü'l-Mâkâlat*¹¹ adlı eseri başvurduğumuz ana kaynaktır. Yoğun bir yazım faaliyeti içerisinde olduğu bilinen Ebu Ali'nin günümüze ulaşan bir eserinin olmadığı düşünülmekteydi ancak Yemen Kütüphanelerinde ortaya çıkan ve bazı kaynaklarla yapılan karşılaştırmalar neticesinde Ebu Ali'ye ait olduğu düşünülen bu eser, Basra Mu'tezilesinin görüşlerini yansıtan en eski eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebu Ali'ye dair bilgileri aldığımız ve ona olan hürmetinden dolayı "şeyh" olarak bahseden Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) *Fazlü'l-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*¹² ile *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*¹³ adlı eserleri, Zeydi alim ve imam İbnü'l-Murtazâ'nın (ö. 840/1437) *Kitâbü'l-münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal*¹⁴ ile *Tabakâtü'l-Mu'tezile*¹⁵ eserleri, bibliyografya alimi İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) *El-Fihrist*¹⁶ adlı eseri, Basra Mu'tezilesinin ilk alimlerinden Dırar b. Amr'ın (ö. 200/815) *Kitâbü't Tahriş*¹⁷ adlı eseri, Ebu Ali'nin üvey oğlu, sünni düşüncenin iki ana damarından birini olan Eş'arî'nin fikir babası Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-936) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*¹⁸ adlı eseri, İslam dünyasının en meşhur dinler ve mezhepler tarihçisi Muhammed eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*¹⁹ adlı eseri çalışmamızın klasik kaynaklarını oluşturmaktadır.

---

¹¹ Ebu Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât İtikâdi Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, çev. Yusuf Arıkaner vd. (İstanbul: Endülüs, 2019).

¹² Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: al-Ma'had al-Almani lil-Abhath al-Sharqiyah, 2017).

¹³ Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013).

¹⁴ el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Darü'l-fikr, 1979).

¹⁵ el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, ed. Kamil Uwaida (Kahire: Maktaba al-Azhariya li-t-Turat, 2017).

¹⁶ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebu Ya'küb İbnü'n-Nedim, *El-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).

¹⁷ Dırar b. Amr, *Kitâbü't Tahriş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*, çev. Mehmet Keskin (Litera Yayıncılık, 2014).

¹⁸ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).

¹⁹ Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015).

Çalışmamıza kaynaklık eden çağdaş eserler ise Hassan Ansari'nin *Abū 'Alī al-Jubbā'ī et son livre al-Maqālāt*²⁰ adlı eseri, Rosalind Ward Gwynne'nin *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i: First Steps Toward a Reconstruction, With Texts, Translation, Biographical Introduction and Analytical Essay*²¹ adlı eseri, Sabine Schmidtke'nin *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*²² adlı eseri, Orhan Şener Koloğlu'nun *Cübbâilerin Kelam Sistemi*²³ adlı eseri, Osman Aydın'ın *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*²⁴ ile *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allâf*²⁵ adlı eserleri, Muharrem Akoğlu'nun *Mihne Sürecinde Mu'tezile*²⁶ ile *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*²⁷ adlı eserleri, Hasan Onat'ın *Sorularla İslam Mezhepleri*²⁸ adlı eseri ise çalışmamızın belli başlı çağdaş kaynaklarını oluşturmaktadır.

---

²⁰ Hassan Ansari, "Abū 'Alī al-Jubbā'ī et son livre al-Maqālāt", *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, ed. Camilla Adang vd. (Würzburg: Orient-Institut İstanbul, 2016), 520.

²¹ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*.

²² Sabine Schmidtke (ed.), *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, çev. Orhan Şener Koloğlu vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2020); Sabine Schmidtke (ed.), "Introduction", *The Oxford Handbook of Islamic Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

²³ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2017).

²⁴ Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*.

²⁵ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allâf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

²⁶ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

²⁷ Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat, 2008).

²⁸ Hasan Onat, *Sorularla İslam Mezhepleri*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Ebu Ali el-Cübbâî Öncesi Mu'tezili Düşüncenin Serüveni, Ebu Ali el-Cübbâî'nin Hayatı, Yaşadığı Dönemi, İlmî Kişiliği ve Görüşleri

Çalışmamızın bu bölümünde Mu'tezili düşüncenin tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışından Ebu Ali el-Cübbâî'ye kadar olan dönemini betimlemeye, akabinde de İslam dünyası ve Mu'tezili düşünce içerisinde önemli bir yer teşkil eden Ebu Ali el-Cübbâî'nin hayatını, yaşadığı dönemi, ilmî kişiliğini ve fikirlerini ele almaya çalışacağız.

1.1. Ebu Ali el-Cübbâî Öncesi Mu'tezili Düşüncenin Serüveni

Mu'tezile, Hicri II. yüzyıldan itibaren İslam düşüncesinde Emevi hilafetinin son dönemlerinde gündemi meşgul eden büyük günah meselesi, Allah'ın sıfatları ve kader gibi konular etrafında şekillenen, Abbasi hilafeti döneminde tercüme hareketlerinin etkisiyle güç kazanan bu sayede Abbasi hilafetinin resmi mezhebi haline gelen, görüşlerini “*Usul-i Hamse*” adı verilen beş esasla sistematize eden, akli ön plana koyan, tercüme faaliyetleri ve fikri tartışmalar neticesinde ortaya çıkan; fikirleri sistematik bir şekilde ele almak için kelam ilminin kurulmasını sağlayan, kelami-felsefi konular üzerinde yoğunlaşan, İslam düşüncesindeki dini ve siyasi bir düşünce ekolüdür.²⁹

Mu'tezili düşünce, kelami aktiviteye felsefi derinliğin entegre edilmesiyle geliştirilen sistemli bir kelam anlayışı ile şekillenmiştir. İslam düşüncesinin oluşumunda kelami düşünce, Hicri birinci asırdan itibaren temellerini atmıştır. Hasan el-Basri (ö. 110/728), Gaylan ed-Dımaşki (ö. 120/738), Vâsıl b. Ata (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Ebû Hanife (ö. 150/767) gibi düşünürler, henüz felsefi tercüme hareketlerinin etkisinin hissedilmediği bir dönemde Kur'an merkezli inançları açıklarken özgün düşünsel çabaları temsil etmişlerdir. Bu erken dönem düşünürlerin mirası, metodolojik kuşku, eleştirel yaklaşım, akli delillere başvuru, din anlayışının Kur'an ve Sünnet ışığında kurulması, insan özgürlüğü ve akılcılık gibi temel yaklaşımları içerir. Bu miras, özellikle Mu'tezili alimler olarak bilinen ilk kelamcılarının sistemli düşüncelerinde etkisini göstermiştir. Bu sistemli düşünce, felsefi tercüme hareketlerinin etkisiyle hızlanan bir şekilde Hicri ikinci asrın sonlarından itibaren kelam ilminin temel çerçevesini (mesâil ve vesâil) oluşturmuş ve kelam ilmi gelişmiştir. Kelam ilminin bir mezhep disiplini altında sistematik hale getirilmesi, Mu'tezili kelamcılar tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁰

²⁹ Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 11; Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 24.

³⁰ Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 25-26.

Ekolün adlandırılması konusunda birçok farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin bir kısmı tarihi olaylara dayanırken, bir kısmı da Mu'tezile'ye yöneltilen olumsuz yaklaşımların ürünü olarak karşımıza çıkmıştır. Ekolün ortaya çıkışını etkileyen birtakım sebepler de mevcuttur. Mezhepler, sosyolojik gerçeklikler olduğu için beşerî düzleme dikkat edilerek ele alınmaları gerekmektedir. Mezhep çalışmalarında ilgili ekolü sadece inanç ve siyaset ya da doktrinden ibaret olarak düşünmek, mezhep olgusunu tam olarak anlamayı engelleyebilir. Bu yüzden en sağlıklı yaklaşımlardan biri, ekolün ortaya çıkmasını tetikleyen koşulları tespit etmek ve bu kökeni tarihsel süreç içinde etkileyen dinamikleri izlemektir. Örneğin, Mu'tezili düşüncenin oluşumunu hazırlayan etmenler, Müslüman toplumun itikadi ve siyasi ihtiyaçlarına cevap arama çabası gibi, kendi bağlamında ciddi sonuçlar doğurmuştur.³¹

Hız. Peygamber'in vefatının ardından yaşanan siyasi tartışmaların etkisiyle Cemal, Sıffin gibi olaylar ve bu olaylara itikadi açıdan verilen cevaplar, tarihin sayfalarında yer alıp Müslümanları zorlayan soruları gündeme getirmiştir. Bu olaylar, ortaya atılan görüşlerin temelini oluşturan arka planı teşkil etmektedir. Sorunların itikadi ve siyasi boyutlarının o dönemdeki koşullarda pek fark edilmediği düşünüldüğünde, İslam düşüncesinin en karmaşık konuları olan iman, küfür, günah, ödül ve ceza, Kur'an'ın yorumlanması ve uygulanması gibi meselelerde, haberi ve fiili sıfatlar konusu üzerinden, Allah'ın sıfatları ve kader gibi alanlarda, özellikle müteşâbih ayetlerden kaynaklanan ayrılıklar kaçınılmazdır. İlk îtizal hareketinin de bu temelden beslendiği görülmektedir. Daha sonra da bahsedeceğimiz üzere, sistematik Mu'tezili doktrinler öncesinde îtizali düşünceden "*el-menziletü beyne'l-menzileteyn*" olarak adlandırılan, birtakım karmaşık soru yumağından türetilen, imanın tanımını mümin ve kafir arasında yer alan fasık kavramıyla temellendirmeye ve çözüm arayışında bulunulmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde, temel motivasyon kaynağı olan nassın gücü kullanılarak Kur'an'dan türetilen ve büyük günah işleyen bir kişinin ahirette durumunun belli şartlar altında belirlendiği fikri öne çıkmıştır. Bu sayede Allah'ın dünyada iyilik yapanları ödüllendirdiği gibi, günahlarından tövbe etmeyenleri de cezalandırması gerektiği fikri vurgulanmıştır. Tüm bu itikadi sorunlara çözüm arayışının yanı sıra, dönemin Emevî iktidarının eylemlerini "Allah'ın takdiri/kaderi" olarak propaganda etmesine karşı siyasi bir tepki olarak kader tartışmalarının da kelimî içeriği zaman içerisinde oluşturulmuştur. İlk îtizal fikirleri, içsel bir motivasyonla hem itikadi hem de siyasi altyapıyı geliştirmeye yönelmiştir.³²

³¹ Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 29; Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 11.

³² Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 49.

Bu süreçte, Müslümanların fetih hareketleri sayesinde yeni bölgelere yayılması ve farklı din ve kültürlerle teması, fetih bölgelerinde ortaya çıkan ihtidâ hareketleriyle eski inançların yeni düşüncelerle harmanlanması, aynı zamanda felsefi tercümelerin etkisiyle yabancı din ve düşüncelerden etkilenmeleri gibi faktörler İslam dünyası içerisinde daha fazla sorunu gündeme getirmiştir. Özellikle İslam coğrafyasına eklenen yeni şehirlerin kozmopolit yapısı dikkate alındığında, itizâl düşüncesinin ana amacının sadece "iç-bünye" için değil, belirli ölçüde "dış-bünye" için de söylem geliştirmek olduğu görülmektedir. Bu nedenle, ilk aşamada yöntemsel gelişmeler ve nazariyelerin kapsamı genişlemeye başlamıştır.

İtizâl düşüncesi, felsefi tercümelerin etkisiyle Yunan, Fars, Hint, Hıristiyan ve Yahudi kültürlerini düşünce yapılarıyla birlikte tanıma fırsatı bulmuştur. İlk itizâl düşünürleri, ortaya koydukları görüşleri hem içerik ve yöntem hem de muhatap açısından yeniden ele almışlardır. Bu çabaları en etkili bir şekilde yürüten mütekellimler Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (öl. 144/761) olarak öne çıkmaktadır. Bu düşünürler ve onların takipçileri sayesinde İslam akidesi uzak coğrafyalara taşınmış ve münazaralarla savunulmuştur. Bu ilk itizâl düşünürleri, İslam'ı savunma amacıyla başlattıkları faaliyetlerle hızla tanınmış ve ün kazanmışlardır. Halife Mehdî-Billâh döneminde, özellikle zındıklarla mücadele resmi bir seviyeye taşınmış ve tartışmaların yoğunluğu artmıştır. Halife tarafından “*Dîvânu 'z-Zenâdika*” kurulmuş ve Mukannâ gibi figürlerle düşünsel ve siyasi mücadele yoğunlaştırılmıştır. Sonraki dönemde itizâl düşüncesi, Allâf'ın jenerasyonu ile bir kelâm sistemi oluşturma yoluna girecek ve Mecûsîler, Seneviyye, Berâhime, Sümeniyye, Zenâdika, Yahudiler, Hıristiyanlar ve çeşitli felsefi ekollerle fikri tartışmalar daha da artacaktır. Bu kelâmî tartışmalar, özellikle dış çevrelerle gelişen bir kelâm üslubu haline gelecek ve iç-bünyede rahatsızlık yaratan fikir ve kişilere karşı mücadelede kullanılacaktır. Haşviyye, Râfızâ ve diğer İslamî fırkalar da bu tartışmalardan etkilenecektir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, tercüme faaliyetlerinin hızlanmasıyla birlikte kültürel ve felsefi etkileşim artmıştır. Bu etkileşim, İslam düşüncesinin oluşumuna ciddi katkılar sunmuş ve ilk itizâlî mütekellimlerin ilgisini çekmiştir. Sonrasında gelen nesil, bu etkileşimi içselleştirmiş ve kelâm düşüncesine yeni bir perspektif kazandırmıştır. Özellikle Abbâsî halifeliği döneminde “*Beytü 'l-Hikme*” adlı kurumun kurulması ve çeviri faaliyetlerinin güçlenmesiyle, Mu‘tezili düşünürler felsefi mirası benimsemiş ve geliştirdikleri sistematığı kelim alanında uygulayarak diğer İslam mezheplerinden açık bir şekilde ayrılmıştır. Bu durum

o kadar ileri gitmiştir ki, hicri III. yüzyılın başlarına gelindiğinde Mu'tezili eserlerin anlaşılması ve kavranması, Yunan Felsefesi kavramlarına hakimiyetle ölçülmüş bir noktaya gelmiştir.³³

Mu'tezili düşüncenin oluşumu genellikle itizali görüşlerle başlamıştır. Hasan el-Basri'nin öğrencileri arasında gerçekleşen büyük günah işleyen birinin durumuyla ilgili soru ve tartışmanın ortaya çıkmasıyla Vâsıl b. Ata, hocası Hasan el-Basri'den önce davranarak el-menziletü beyne'l-menzileteyn fikrini ilk kez ortaya atmıştır. Eğer Hasan el-Basri'nin 110. yılında öldüğü biliniyorsa, bu ilke tahminen Mu'tezili düşüncenin temelini belirginleştirmeye başladığı yaklaşık olarak M.S. 100 ile 110 arasında gelişmeye başladığı söylenebilir. Amr b. Ubeyd ile birlikte, h. 110'dan sonra teşekkül ettiği anlaşılan “*el-Va'd ve'l-Vaid*” prensibi de Mu'tezili düşüncenin sistematüğini oluşturma aşamasından önceki görüşlerden biridir. Bişr b. el-Mutemir (öl. 210/825), İbrahim Seyyâr en-Nazzâm (öl. 231/845) Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50) gibi önde gelen mütekellimlerin dönemi, Mu'tezili düşünce için önemli bir dönemi temsil etmektedir. Mu'tezile'nin beş temel ilkesi (el-Usûlü'l-Hamse) ilk kez içerikleriyle birlikte Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın *Kitâbu'l-Hücce* adlı eserinde açıklanmış ve ilk itizali fikriyat sistematik Mu'tezile kelamına doğru evrilmiştir. Bu aşamadan sonra, Mu'tezili düşüncenin olgunlaşma dönemi olarak kabul edilen Allâf'ın nesli ekole bir olgunlaşma getirmiş ve yeni bir kırılmanın da habercisi olmuştur. Mu'tezile'nin Basra merkezli doğuşu ve oluşumu Bağdat'ta da ilerlemiştir, bu da imamet görüşleri gibi konularda ayrışmaya yol açmıştır. Bu ayrışmanın kelami ve felsefi olgunluk dönemi olarak da düşünülmesi mümkündür. Sonuç olarak Mu'tezili düşünce, nazari açıdan güçlü bir ekol olarak kabul edilirken, Halife Memûn döneminde resmi bir mezhep statüsü kazanmıştır. Ancak Mihne dönemi olarak adlandırılan yıllar, ekolün güç kaybetmesine ve eski ihtişamlı günlerine dönememesine neden olan birincil faktör olmuştur. Ekolden kopmaların yaşandığı dönemde, Câhiz'in imamet görüşleriyle Sünnî düşünceye, İskâfî'nin (öl. 240/854) görüşleriyle Zeydî düşünceye yaklaştığı gözlemlenmiştir. Aynı süreç içinde Ebû İsâ el-Verrâk (öl. 247/861) ve Ebû Muhammed Hasan b. Musâ en-Nevbahtî (öl. 310/922) gibi isimler Şii düşüncesine yönelirken, İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913) de eleştiriler yönelterek ekolden ayrılmıştır.³⁴

Başlangıcından Ebu Ali'ye kadar ekolün tarihsel süreç içerisinde nasıl bir yol izlediğini betimleye çalıştık. Ekolün düşünsel zemininin son halini almasına vesile olan Ebu Ali'nin görüşlerine ve ekol içerisindeki durumuna çalışmamızın sonraki bölümlerinde hayatını,

³³ Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 11-15.

³⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 127-209; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 58-71; Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 14-15.

yaşadığı dönemini, ilmi kişiliğini ve görüşlerini ele almaya çalıştığımız süreç içerisinde tahlil etmeye çalışacağız.

1.2. Ebu Ali el-Cübbâî'nin Hayatı

Ebu Ali el-Cübbâî, Mu'tezili düşünce içerisinde saygın bir konumda, zeki, zahid ve velûd bir mütekellim olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Tam adı; Ebu Ali Muhammed b. Abdilvehhab b. Sellam b. Halid b. Aban el-Cübbâî³⁶ (ö. 303/916) olan Ebu Ali'nin hayatı hakkında detaylı bilgiler elimize ulaşmamıştır.³⁷ Elimizde olan bilgiler ışığında bakacak olursak günümüz İran'ının güneybatısında yer alan Huzistan şehrinin Cübba Kasabası'nda 235 (849-850) yılında dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır. Ancak müelliflerin büyük bir kısmı 235 yılını esas almaktadır. Bazı kaynaklarda Cübba'nın Huzistan'ın değil de Basra'nın bir köyü olduğu bu nedenle Basralı olduğu yazılmaktadır.³⁸ Bu rivayetlerden dolayı bazı kaynaklarda Ebu Ali'nin isminin sonuna "Basri" nisbesinin eklendiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili tarihçi ve seyyah Yakut el-Hamevi bölge hakkında bilgisi olmayan kimseler tarafından bu görüşün ortaya atıldığını, Cübba'nın Basra değil Huzistan'ın bir kasabası olduğunu ifade etmektedir.³⁹ O dönemde Huzistan şeker ve tekstil üretiminin geliştiği tarımsal bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Bölge hakkında kaynaklara bakıldığında nehirlerinin bolluğuyla tasvir edildiği görülmektedir.⁴¹ Hatta bu nehirlerden birine Ebu Ali'nin çocukken düştüğü, akıntının onu sürüklediği ve çevre halkın kendisini nehirden sürüklenirken boğulmaktan kurtardığı, ilerleyen yaşlarında bu hadise aklına geldiğinde "keşke o gün ölseydim" dediği rivayet edilmektedir.⁴² Gençlik dönemlerinde ilk olarak Basra'ya gitmiş ve burada Basra Mu'tezilesinin önemli alimlerinden olan Şahham el-Basrî'nin (ö. 270/883) öğrencisi olmuştur. İlmî faaliyetlerini hocasının riyasetinde sürdüren Ebu Ali, hocasının ölümünden sonra onun yerine geçmiş ve Basra Mu'tezile'sinin yeni lideri olmuştur.⁴³ Uzun yıllar Basra'da bulunan Ebu Ali yaşadığı dönemde siyasal ve toplumsal olarak ciddi etkilere neden olan Zenc İsyanı'yla karşılaşmış, isyanın etkisiyle Basra'dan ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. İlmî faaliyetlerine Bağdat'ta devam eden Ebu Ali burada zamanının önde gelen

³⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/23; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181.

³⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İtizal*, 277; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181; Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 7; Ansari, "Abû 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 21.

³⁷ Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", 8/99.

³⁸ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 7; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 46.

³⁹ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 46.

⁴⁰ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 46; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 7-8.

⁴¹ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 8.

⁴² Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İtizal*, 287; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 8.

⁴³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/23; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İtizal*, 277; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181-182.

alimleriyle bir araya gelmiş ve onlarla ilmi tartışmalarda bulunmuştur. Yaşamını bir süre Bağdat'ta devam ettiren Ebu Ali Bağdat'tan ayrılarak Huzistan'a oradan da Huzistan'ın kuzeyinde olan ancak günümüzde var olmayan Askerimükrem şehrine yerleşmiştir. Askerimükrem'e geleceğini duyan halkın onu karşılamaya geldiği, bölgede bulunan Mu'tezili alimlerin de toplanıp karşılamaya gittiği ve onun bilgisini denemeye kalkıp, ilmi tartışmalar yaptıklarına kaynaklarda rastlanmaktadır.⁴⁴ Ebu Ali bundan sonraki yaşamı boyunca hayatını Askerimükrem merkez olmak üzere Huzistan ve diğer çevre şehirlerde sürdürmüştür.

Ebu Ali'nin hayatı hakkında günümüze ulaşan bilgiler neticesinde elde ettiğimiz bir diğer husus da ailesinin ve kendisinin maddi durumunun çok iyi olduğudur. Tabii bu durum Ebu Ali'yi cömert kimliğe kavuşturmuş; daha sonraları ise yaşadığı dönemdeki sosyal olaylar ve tabii afetler neticesinde tersine dönmüştür. Babası Abdülvehhab'ın Cübba'da hurmalıklarının olduğu, bu hurmalıklardan gelen gelir ile Ebu Ali'nin öğrenimini ve yaşamını sürdürdüğü bilinmektedir. Tarım arazileriyle ilgilenmek üzere ailenin bir vekili bulunmaktadır. Bu vekille Ebu Ali arasında maddiyat konusunda bir problem yaşanmıştır. Yaşadığı problem üzerine amcasının devreye girerek vekile her gün Ebu Ali'ye 1 dinar vermesini söylediği ve bu duruma babasının da onay verdiği kaynaklarda geçmektedir. Babasının ölümünden sonra ailenin ticari işleriyle Ebu Ali'nin uğraştığı, yılda bir kere Ahvaz'a giderek ürünlerinin vergisini verdiği bilinmektedir.⁴⁵

Ebu Ali'nin aile hayatına baktığımızda, kaç evlilik yaptığı hakkında bir mâlumat yoktur ancak Ebu Haşim adında bir oğlu ve kaynakların ismini sadece "uhtu Ebi Haşim binti Ebi Ali" olarak zikrettiği, kadınların "dâi"si olacak kadar bilgi birikimine sahip olduğu belirtilen bir kızı olduğu kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶ Ebu Ali'nin, yaşamının büyük bir bölümünü Mu'tezili olarak sürdüren daha sonra Mu'tezile'den ayrıлып Sünni düşüncenin iki önemli kolundan birini temsil eden Ebü'l-Hasan el-Eş'ari'nin (öl. 324/935-36) annesi ile evlendiği kaynaklarda geçmektedir. Bu sebeple Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, Ebu Ali'nin üvey oğludur.⁴⁷

Ebu Ali kendisini ele alan ya da ondan bahseden kaynaklarda cömert bir insan olarak tanımlanmaktadır. Gelirlerinin büyük kısmını yıl boyunca çevresinde bulunan fakirlere ve ilim tahsil edenlere bağışlayan Ebu Ali, elinde avucunda bağışlanacak bir şey kalmayınca

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İtizal*, 279; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 50.

⁴⁵ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 15.

⁴⁶ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 13.

⁴⁷ İrfan Abdülhamid Fettah, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444; Yavuz, "Cübbâi, Ebü Ali", 8/99; el-Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 29; Ansari, "Abü 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 21.

çevresinden borç aldığı, aldığı bu borçları da fakirlere ve öğrencilere bağışlamış.⁴⁸ Ailesinden gelen maddi serveti, Zenc İsyanı ve sonrasında yaşanan yağma hareketleri ile Basra ve çevresinde yaşanan büyük sel felaketi sonucunda kaybetmiştir. Ebu Ali'nin infak konusundaki sonu gelmez cömertliği sebebiyle maddi durumu günden güne kötüleşmiş; yardım etmek amacıyla aldığı borçları ödemek için elinde kalan mallarını bir bir satmış ancak bu mallar da sonunda tükenmiştir. Nitekim Ebu Ali Zenc isyanı, yağma hareketleri, sel felaketi ve gereğinden fazla cömertliği sebepleriyle 303/916 yılında hayata geride birçok borç bırakarak veda etmiştir.⁴⁹

1.3. Yaşadığı Dönem

Dünyaya geldiği zaman diliminden (235/849-850) vefatına kadar (303/916) yaşadığı bölgeye hâkim olan güç Abbasi Devleti'dir. Mu'tezile'ye yönelik karşı bir mihnenin yaşandığı, devleti uzunca bir süre meşgul eden Zenc İsyanı ve sonu gelmez Karmati hareketlerinin olduğu bir dönemde yaşamıştır. Montgomery Watt ve İslam Düşüncesi üzerine çalışmalar yapan bazı müellifler bu dönemi Mu'tezile'nin Gümüş Çağı (Silver Age) olarak nitelemektedirler.⁵⁰

Abbasi Devletinde Halife Me'mun döneminde başlayıp, Halife Mütevekkil'e kadar geçen süreç içerisinde Mu'tezili düşünce Altın Çağ'ını yaşamış, devlette egemen güç olmuştur. Bu süreç içerisinde düşünce tarihimize "Mihne" olarak geçen hadise yaşanmıştır.⁵¹ Halife Me'mun Rum seferine çıktığı dönemde vekili olarak Bağdat'ta bulunan İshak b. İbrahim'e Rakka'dan bir mektup göndererek hadisçilerin ve kadıların Halku'l-Kur'an hakkında düşüncelerini öğrenmek için sorgulanmaları talimatını vermiştir. Bu mektupla birlikte İslam dünyasında mihne süreci resmi olarak başlamıştır. Bu süreç içerisinde görüşleri nedeniyle pek çok kişi hapsedilmiş, işkenceye maruz kalmış ve canından olmuştur. Me'mun'un halifeliğiyle başlayan mihne hadisesi Mu'tasım ve Vasık'ın hilafetleri döneminde de devam etmiş hilafete Mütevekkil'in gelmesiyle son bulmuştur.⁵² Mütevekkil'in halife olmasıyla Mu'tezili Mihne sonlanmış, karşıt mihne dönemi başlamıştır. Karşıt mihne döneminde iktidar üzerinde bulunan Mu'tezili etki kırılmış, devlet kadrolarında yer alan Mu'tezili isimler tasfiye edilmiş, devlet eliyle geçmiş dönemde konuşulan tartışmalı konular "Halku'l-Kur'an" yine devlet eliyle konuşulması yasaklanmıştır. Mu'tezili düşünceye karşı olumsuz yargıların ve karşıt mihnenin

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İtizal*, 285; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 16.

⁴⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 187; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İtizal*, 288; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 16.

⁵⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 396; Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 125.

⁵¹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 53.

⁵² Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 131.

olduğu bir dönemde hayata gelen ve yaşamını sürdüren Ebu Ali'nin görüşlerine bakıldığında, içinde bulunmuş olduğu toplumun ön yargılarına karşı mücadele ettiği ve savunucu bir tutum sergilediği görülmektedir.

Ebu Ali'nin yaşadığı dönemde meydana gelen ve siyasi açıdan damgasını vuran hareketlerden biri de Zenc İsyanıdır.⁵³ Basra ve çevresinde çalışan zenci köleler tarafından ağır işlerde ve kötü şartlar altında çalıştıklarını, artık bu düzenin böyle gitmemesi gerektiğini öne sürerek kendileri gibi köle olan Ali b. Muhammed ez-Zenci etrafında toplanarak harekete geçen köleler (255/869) yılında Abbasi yönetimine karşı isyana kalkmışlardır. İsyancılar Basra ve çevresinde ele geçirdikleri yerlere zarar vermiş; yağma ve katliam eylemleri içinde bulunmuşlardır. Uzun mücadeleler sonucunda (280/883) yılında isyan bastırılmış, isyanın lideri Ali b. Muhammed ez-Zenci yakalanmış ve idam edilmiştir. İsyan 14 yıl boyunca sürmüş ve ciddi tahribatlara yol açmıştır.⁵⁴ Bu dönemde yaşanan tahribatlardan Cübba Kasabası'nda nasibini almış kasaba ve tarlalar tahrip edilmiştir.⁵⁵

Ebu Ali'nin yaşadığı döneme damgasını vuran bir başka hadise de sonu gelmez Karmati hareketleridir. Karmati hareketi Halife Mu'tazid döneminde (255/869) yılında Zenc İsyanı sırasında sosyal, iktisadi ve dini nitelikte meydana gelen bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶ İsmaili Dâisi olan Hamdan b. Karmat'a nispetle Karmatiler olarak adlandırılan bu isyan batınî fikirlerden beslenmiş ve muhtelif yerlerde çeşitli liderler önderliğinde gerçekleşmiştir. Merkezi yönetim Karmati hareketlerinin ilk başladığı dönemlerde Zenc isyanını bastırmaya çalışmaktadır. Yönetimin gücünün çoğunu Zenc isyanına yönlendirmesi, Karmatilerle pek ilgilenilememesine neden olmuş ve bu nedenle Karmati hareketi hızla yayılmıştır.⁵⁷

Zenc isyanı ve Karmati hareketleri Ebu Ali'nin yaşadığı döneme özellikle siyasi olarak damgasını vuran hareketler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hareketler neticesinde bölgede huzur ve refah bozulmuş kargaşa ortaya çıkmıştır. Bu iki hareket neticesinde bölgesel göç hareketleri meydana gelmiştir.⁵⁸

---

⁵³ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 10.

⁵⁴ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 4/332-337; Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Muhammed Ez-Zenci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/413-414.

⁵⁵ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 55.

⁵⁶ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, 4/347.

⁵⁷ Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/510; Ali Avcu, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 199.

⁵⁸ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 10-11; Avcu, "Karmatiler", 199-200.

1.4. İlmî Kişiliği

Ebu Ali'nin içinde bulunduğu sosyo-kültürel hayat ve ilmi çevresi doğal olarak kendisinin ilmî yönüne de yansımıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Basra Mu'tezile'sinin önemli ismi ve reisi olan Şahham el-Basri'nin öğrencisi olmuştur. Şahham el-Basri ise Mu'tezili düşüncenin sistemleşmesinin ilk aşamadaki en önemli ismi olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencisidir.⁵⁹ Kaynaklar döneminde yaşayan birçok alimden ders aldığını ve görüştüğünü söylese de hocası Şahham el-Basri haricinde bir isim zikredilmemektedir. Hocasıyla yakın bir iletişim kuran Ebu Ali, hocasının yerine Basra'da ilim meclislerine katılmakta, orada konuşulanları hocasına aktarmaktadır.⁶⁰ Hocası Şahham'ın bu meclislere Ebu Ali'yi yollamasını ona olan güveninin bir göstergesi olarak görebiliriz. Kaynaklarda cedeldeki üstünlüğü zikredilen ve övülen Ebu Ali'nin, Basra'da ilim meclislerine katıldığında bu yönünü kullanmaktan çekinmediği de kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Uzun bir süre Basra'da hocasının riyasetinde eğitim gören Ebu Ali, hocasının vefatı sonrasında Basra Mu'tezile'sinin yeni reisi olmuştur.⁶² Sürekli çalıştığı ve ibadet ettiği, yatarken hiç görülmediği kaynaklarda geçmektedir.⁶³ Ebu Ali'nin tüm ilmi çabası Mu'tezili geleneğe teşekkür dönemindeki ruhu, şevk ve heyecanı yeniden kazandırmak üzerinedir. Ancak dönemin problematikleri, eski meseleler üzerine sorgulamalar ve siyasi baskılar nedeniyle önceki dönem ruhunu bir türlü kazandıramamıştır.⁶⁴

Ebu Ali kaynaklarda zamanının en meşhur kelamcısı, kelam ilmiyle oynayan adeta ona hükmeden bir isim olarak ön plana çıkmaktadır. Ön plana çıkışı kelam ilmiyle olsa da Ebu Ali farklı ilimlerle de ilgilenmiştir.⁶⁵ İlgilendiği ilimlerden biri fıkıh ilmidir. Fıkıh ilmine önem verdiği ve bu ilimde oldukça ilerleyip fetva verecek seviyeye ulaştığını görmekteyiz.⁶⁶ Onun hakkında çok iyi bilinen diğer bir husus ise astronomi ile ilgilendiğidir.⁶⁷ Ebu Ali yıldızların hareketlerinden ve konumlarından birtakım olayların delalet edilebileceğini düşünmektedir.

⁵⁹ Metin Yurdağür, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/331; Ramazan Biçer, "Şahhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/269.

⁶⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 278; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181.

⁶¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181-182; Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 278-279.

⁶² Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", 8/99; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 48.

⁶³ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 284.

⁶⁴ İbrahim Aslan, "Mu'tezile Kelamı", *Kelam Tarihi*, ed. İbrahim Aslan - Osman Demir (Ankara: Nobel, 2022), 80; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 396.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 277-278; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 181; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 45.

⁶⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 626.

⁶⁷ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu Delâilü'n-Nübüvve*, ed. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Şerif Eroğlu - Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 150-162-1190.

Ancak burada Şu ayrımı yapmalıyız ki Ebu Ali'ye göre yıldızlar yalnızca Allah'ın tabiata yerleŐtirdiĐi adetin, düzenin birer iŐaretidir. Yani yıldızlar olayların gidiŐatı uzerinde bir etki gösteremezler. Sadece yıldızlar uzerinden zann-ı galibe dayalı hükümler çıkarılabilir. Bu düşüncede olan Ebu Ali yıldızlara bakarak zann-ı galibe dayalı hükümler çıkarmaktadır. Bunlardan birine örnek verecek olursak, Ebu Ali bir gün oğlu Ebu Haşim'e harmana serdikleri ürünleri ardağa taŐımasını söylediği Ebu Haşim'in ürünleri ardağa taşıdığı sonrasında gece çok Őiddetli bir fırtınanın olduğu ve dolu yağdığını, insanların çoğunun mallarının telef olduğuna değinilmektedir.⁶⁸ Bunların yanı sıra Ebu Ali'nin Őiirle ilgilendiği ve çok iyi bir Őiir hafızası olduğu da belirtilmektedir.⁶⁹

1.4.1. ÖĞrencileri

Mu'tezili düşüncenin yetiştirdiği değerli alimlerden biri olan Ebu Ali kendisi gibi baŐarılı pek çok Ğrenci yetiŐtirmiŐtir. YetiŐtirmiŐ olduğu öğrencileri arasından en meŐhurlarını zikredecek olursak, Sünni düşüncenin iki damarından birini temsil eden ve üvey oğlu olan Eb'l-Hasen el-EŞ'ar (l. 324/935-36) ile Mu'tezili düşüncenin içerisinde önemli bir yer teşkil eden ve öz oğlu olan Ebu Haşim el-Cübbai'yi (l. 321/933) zikredebiliriz. EŞ'ar ve Ebu Haşim Ebu Ali'nin İslam düşüncesine kazandırdığı iki önemli isimdir. Bu iki isme kısaca değinmekte fayda vardır.

Eb'l-Hasen el-EŞ'ar (260/873-874) Basra'da dünyaya gelmiştir. Nesebi hakem olayından tanıdığımız sahabe Ebu Musa el-EŞ'ar'ye dayanmaktadır. Bu nedenle EŞ'ar nisbesiyle meŐhurdur. Genç yaŐta babasını kaybeden EŞ'ar babasının kendisine yaptığı vasiyeti yerine getirmek amacıyla Sünni bir alim olan Yahya b. Zekerıyya es-Saci'nin Ğrencisi olmuştur. Annesinin Ebu Ali ile evlenmesinden sonra Ebu Ali'nin Ğrencisi olan EŞ'ar, uzun yıllar Ebu Ali'den kelim dersleri almıştır. Bu süreç içerisinde Sünni alimlerden Fıkıh ve Hadis dersleri almaya da devam etmiştir. Genç yaŐlarından itibaren uzun yıllar ateŐli bir Mu'tezili olan EŞ'ar ilerleyen zamanlarda kaynaklara üç kardeŐ meselesi olarak geçen bir olay sonrasında hocası Ebu Ali'nin verdiği cevapları yanlış bularak Mu'tezili düşünceden ayrılmıŐ ve bir süre sonra Ehl-i Sünnet görüşlerini benimsediğini açıklamıŐtır.⁷⁰ Bu ayrılıŐının ardından Mu'tezili düşünceye karşı reddiyeler kaleme almış ve Sünni düşüncenin iki önemli damarından birini teşkil eden düşünce sisteminin baŐkahramanı olmuştur.⁷¹ Mu'tezili Tabakat kitaplarına baktığımızda Ebu Ali'nin öğrencileri sayılırken EŞ'ar'ye rastlanmamaktadır. EŞ'ar Mu'tezili

⁶⁸ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 21; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 51-52.

⁶⁹ Kdi Abdülcebbar, *Fazlı'l-İtizal*, 285.

⁷⁰ Fettah, "EŞ'ar, Eb'l-Hasan", 11/444.

⁷¹ Fettah, "EŞ'ar, Eb'l-Hasan", 11/445.

düşünmeden ayrıldıktan sonra Mu'tezili düşünceye reddiyeler yapmış, eleştirilerde bulunmuştur. Bunun üzerine Mu'tezili tabakat yazarları Eş'arî'nin bu ihanetinin bir karşılığı olarak onu tabakalara almamış, Mu'tezili düşünce içerisindeki yerini yok saymışlardır.⁷² Ebü'l-Hasen el-Eş'arî hayatının son dönemlerini Bağdat'ta geçirmiş, çalışmalarına burada devam etmiştir. Hanbelilerle sık sık tartışmalara giren Eş'arî 324 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Şehrin güneyinde bulunan mescidin yakınında türbeye defnedilen Eş'arî'nin mezarı bazı aşırı Hanbeli gruplar tarafından tahrip edilme kaygısıyla yıkılmış ve mezar yeri gizlenmiştir.⁷³

Ebu Haşim el-Cübbai (ö. 321/933) Basra'da dünyaya gelmiştir. Ebu Ali el-Cübbai'nin öz oğludur. Babası gibi Cübbai nisbesiyle anılır. Babası ve devrin önemli alimlerinden eğitim almıştır. Almış olduğu eğitim neticesinde ekolün içerisinde parlamış ve dokuzuncu tabakanın önemli isimlerinden birisi olmuştur. Babasının vefatından sonra Bağdat'a gitmiştir. Üstün hitabet yeteneğiyle ün kazanan Ebu Haşim kelam ilmiyle ilgilenmiştir. Kelamî görüşleri sonradan Büveyhi Veziri Sahib b. Abbad tarafından benimsenmiştir. Fikirlerini sahiplenenlere Ebu Haşim'e uyanlar manasında "Behşemiyye" denilmiştir. Ömrünün sonuna kadar ilmi araştırmalara ve öğrenci yetiştirmeye gayret eden Ebu Haşim 321 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁴

Pek çok öğrenci yetiştiren ve İslam düşüncesine kazandıran Mu'tezili tabakat kitaplarında 9. ve 10. tabakalarda Ebu Ali'nin öğrencileri olarak zikredilen isimlerden genel olarak bahsedek olursak bunlar; "*Ebu Haşim el-Cübbai, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer es-Saymeri, Ebu Ömer Said b. Muhammed el-Bahili, Ebu Muhammed Abdullah b. Abbas er-Ramhürmüzi, Ebu'l-Hasan b. Habbab, Ebü'l Hasan el-İsferayini, Ebü'l Abbas b. Rızkullah, Ebu Bekir b. Harb et-Tüsteri, Ebü'l-Hasan b. Ferzeveyh, Ebu Said el-Üşruseni, Ebü'l Fazl el-Hucendi, Ebü'l Kasım Ali et-Tenuhi, Ebu Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Vasiti*" gibi isimlerdir. Bunlar ve daha ismini veremediğimiz pek çok öğrenci Ebu Ali'nin öğrencileri olarak tabakat kitaplarında zikredilmektedir.⁷⁵

1.4.2. Eserleri

Mu'tezili düşüncenin sistemleşmesi hususunda önemli bir yere sahip olan Ebu Ali'nin eserlerine bakıldığında hayatı boyunca yoğun bir telif faaliyeti içerisinde bulunduğu

⁷² Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 98.

⁷³ Fettah, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", 11/445; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 12-13.

⁷⁴ Avni İlhan, "Ebü Hâşim el-Cübbâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/146; Osman Demir, "Ebü Hâşim el-Cübbâî", *İslam Düşünce Atlası* (Erişim 01 Temmuz 2023); Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 12.

⁷⁵ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İtizal*; Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 24; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 68.

görülebilecektir. Ebu Ali hem belirli konularda bağımsız çalışmalar yapan hem öğrencilerinin sorularına yönelttiği cevapları yazan hem de muhaliflerine karşı yaptığı reddiyeleri kaleme alan çok yönlü bir müelliftir. Bir rivayete göre Ebu Ali'nin yazdığı eserler 150.000 varaktan oluşmaktadır. Diğer bir rivayete göre ise yetmiş eser yazmıştır.⁷⁶ Ebu Ali'nin rivayetlere konu olan eserlerinden hiçbirinin günümüze ulaşamamış olması aslında çok üzücü bir durumdur. Ebu Ali ile ilgili bu bilgileri bizler öğrencilerinin ve tabakat yazarlarının günümüze ulaşan eserlerinden temin edilmektedir. Kaynaklarda geçen Ebu Ali'nin eserlerinden bazılarını yazacak olursak bunlar; “*Tefsîrû'l-Kur'ân, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Men yükeffer ve men lâ yükeffer, Nakzü'l-ma'rife, Nakzü'l-imâme, el-Usûl, Kitâb fi'r-red 'alâ Ebi'l-Hüzeyl fi'l-mahlûk, Nakzu Kitâbi 'Abbâd, Kitâbü'l-Latîf*” isimli eserlerdir.⁷⁷

İslam düşünce dünyasına büyük katkılar sunan Mu'tezile mezhebi, yaşayan bir ekol olarak günümüze ulaşamamıştır. Ancak arkasında çok zengin bir kültürel mirası bizlere bırakmıştır. Bu kültürel miras günümüze özellikle Yemen kütüphaneleri aracılığıyla günümüze aktarılmıştır. Bu mirasın Yemen kütüphaneleri dışındakileri ise büyük çoğunlukla yaşanan istilalar, mezhep taassubu, yangınlar, doğal afetler vb. nedenlerden dolayı ne yazık ki elimize geçememiştir; tıpkı bizim gibi araştırmacıların çoğu tarih ve tabakat kitaplarında bahsedildiği kadar bilgi kırıntılarından yola çıkarak çeşitli korelasyonlar bilgi edinmeye çalışmışlardır. Bu kültürel mirası günümüze taşıyan Yemen kütüphanelerinde bulunan eserleri tanıttığı bir katalogda Abdüsselam el-Vecihi, *el-Fevaid* adlı bir mecmua içerisinde yer alan eserlerin isim ve müelliflerini kaydederken *Kitâbü'l-Makâlât* adlı reddiye özelliği taşıyan bir eserden iki varağı Ebu Ali'ye nispet etmiştir.⁷⁸ Kaynaklara baktığımızda Ebu Ali'ye nispet edilen bu eseri İbnü'l-Murtaza'nın da zikrettiğini görmekteyiz.⁷⁹ Araştırmamızın temelini oluşturan bu eser hakkındaki bilgileri ikinci bölümde zikredeceğimiz için şimdilik kitabın içeriğine girmiyor, Ebu Ali'nin günümüze bir eserinin ulaşmış olabileceğini belirtiyor ve şimdilik bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

1.5. Temel Görüşleri

Müslümanlar arasında ortaya çıkan fikri tartışmalar neticesinde itikadi konuları sistematik bir şekilde ele alan ve açıklayan ilk mezhep olan Mu'tezile ekolü, karşılaşılan

---

⁷⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 281; Ansari, “Abû 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât”, 22; Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi*, 57.

⁷⁷ Yavuz, “Cübbâî, Ebû Ali”, 8/102; Kübra Özdemir Keleş, “Ebû Ali el-Cübbâ'î'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 855.

⁷⁸ el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makalat*, 16.

⁷⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Münye*, 38.

sorunlara, dini metinlerden hüküm çıkarmada ve nasların anlaşılmasında akli önceleyen rasyonalist bir tavır sergilemektedir.⁸⁰ Mu'tezili alimler İslam'ın temel rükunlarını “*El-Menziletü Beyne'l-Menzileteyn, el-Va'd ve'l-Vaid, Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi Ani'l-Münker, Tevhid, Adl,*” olarak tanımlamış ve “*Usul-i Hamse*” başlığı altında ele almıştır. Şu hususu gözden kaçırmamak gerekir ki bu ilkeler aynı dönemde bir bütün olarak birden ortaya çıkmamıştır. Tarihi bir süreç içerisinde yaşanan fikri tartışmalar neticesinde peyderpey bir şekilde teşekkül etmiştir.⁸¹ Bu genel ilkeler olmadan Mu'tezile mezhebinden bahsetmek mümkün değildir. Ebu Ali de eserinde İslam'ın temel rükunları olarak bu 5 esası göstermiş, bu esasları “*Usûlü'd-dîn*” olarak görmüş ve kısaca onlara değinmiştir. Biz de bu bölümde Usûl-i Hamse bağlamında Ebu Ali'nin görüşlerine elimize ulaşan bilgiler ışığında kronolojik sırayı göz önünde bulundurarak değinmeye çalışacağız.

1.5.1. El-Menziletü Beyne'l-Menzileteyn

Mu'tezili düşünce içerisinde tartışılan ve ekolün düşünsel zeminini oluşturan *el-menziletü beyne'l-menzileteyn* ilkesi, büyük günah işleyen kimsenin ne mümin ne de kafir olduğu ikisinin arasında bir yerde bulunduğu ve tevbe etmediği takdirde cehennemlik olacağı fakat cezasının kafirlerden daha hafif olacağı anlamına gelmektedir.⁸² Mu'tezili alimler bu ilke etrafında imanın tanımını yaparak büyük günah işleyeninin durumu, dar-ı iman, dar-ı küfür gibi konular ile küfür, nifak, fısık ve iman gibi kavramları ele almış, görüşlerini bildirmişlerdir.

Mu'tezili düşünce içerisinde önemli yeri olan Ebu Ali de bu ilkeyle ilgili görüşlerini bildirmiştir. Ebu Ali'ye göre iman, farz olan ibadetleri yerine getirmek ve kabihlerden kaçınmaktır. Ebu Ali'nin iman tanımında nafîle ibadetler iman kapsamında değildir. Ona göre nafîleler imandan sayılıydı bir kimse nafileyi terk ettiğinde ya da nafileyi ihlal ettiğinde imanın bir kısmını terk etmiş durumda olur ya da imanı kâmil bir kimse yerine imanı nakıs bir kimse olması gerekir ancak bunun aksinin bilindiğini söyleyen Ebu Ali farklı iman tanımlarını reddeder, bu konudaki görüşlerini delillendirmek için ayetlerden de deliller sunar.⁸³ Bu haliyle Ebu Ali'nin, Ebü'l-Hüzeyl'in benimsediği çizgiden ayrı görüş ortaya koyduğunu görmekteyiz. Çünkü Ebü'l-Hüzeyl'e ve onun yolundan gidenlere göre nafîle ibadetler imanın kapsamında değerlendirilmektedir. Ebu Ali'ye göre ise nafîle ibadetler iman kapsamı içerisinde değerlendirilmemektedir. Ebu Ali'nin iman tanımlamasıyla birlikte dönemselsel olarak ekol

⁸⁰ Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 239.

⁸¹ Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 171.

⁸² Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 571; Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 242.

⁸³ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 392; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 541.

içerisinde Ebü'l-Hüzeyl çizgisinde ilerleyenlerdeki sert tavırda bir yumuşama olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁴ Ancak ekol içerisindeki bu tavır Kâdî Abdülcebbâr ile yeniden eski haline dönmüştür. Çünkü Kâdî Abdülcebbâr'a göre nafileler iman kapsamında ele alınmaktadır.⁸⁵

Ebu Ali'ye göre büyük günah, bütün taatleri boşa çıkarmaktadır. Bu olayı gerçekleştirmiş olan bir kimse ona göre ebedi olarak cehennemliktir. Nitekim ona göre Nur Suresinin 23. ayetindeki “*İmanlı, saf ve namuslu kadınlara iftira atanlar dünyada ve âhirette lânetlenmişlerdir, onlara büyük bir ceza vardır*” ayeti bu görüşünü destekleyen önemli delildir.⁸⁶ Ebu Ali'ye göre bir kimse bu dünyada lanetlenmişse ahirette de lanetlenmiştir, bu durumda lanetlenen bir kimsenin cennet ehlinde olma ihtimali yoktur. Bu düşünsel zemin üzerinden ilerleyen Ebu Ali *el-menziletü beyne'l-menziletayn* ilkesini İslam'ın temel bir rüknü olarak görmüş ve görüşlerini bu minvalde sürdürmüştür.⁸⁷

1.5.2. *El-Va'd ve'l-Vaid*

Mu'tezili düşünce içerisinde büyük günah işleyen kimsenin durumuyla ilgili yapılan tartışmalar neticesinde ortaya çıkan *el-va'd ve'l-void* ilkesindeki el-va'd sözcüğü, yaptığı bir iyilikten dolayı gelecekte kendisine muhakkak bir faydanın ulaştırılacağı ya da gelecek olan zararın giderileceğini bildiren haber, el-void sözcüğü ise yaptığı bir kötülükten dolayı kendisinin bir zarara uğrayacağı ya da faydadan mahrum bırakılacağını belirten bir haber manasına gelmektedir.⁸⁸

Mu'tezili düşünceye göre el-va'd ve'l-void ilkesindeki el-va'd, Allah'ın iyilik yapanları Kur'an'da söz verdiği şekilde mükafatlandırması ve vermiş olduğu bu sözünden asla dönmemesi; el-void ise kötülük yapan, günah işleyen, onun vermiş olduğu emirlere karşı gelen ve yasaklarına uymayanlar için belirlemiş olduğu cezaları mutlaka uygulaması ve bu husustaki sözünden asla vazgeçmemesi manasındadır.⁸⁹

Mu'tezili düşünceye göre Allah'ın Kur'an'da mükafat vaad ettiği ya da ceza tehdidinde bulunduğu her şeyi yerine getirmesi kendi üzerine vaciptir. İnsan hür iradesi ile hareket eden bir varlık olduğu için yapmış olduğu fiillerinden sorumludur. Bu yüzden insan Allah'a olan itaatinin karşılığında mükafatı ya da suçlarının ve günahlarının karşılığında da cezayı hür iradeli

⁸⁴ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 540.

⁸⁵ Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşması*, 97.

⁸⁶ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 543.

⁸⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 111.

⁸⁸ Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi*, 172.

⁸⁹ Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 573; Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 246; Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi*, 173; Aslan, “Mu'tezile Kelamı”, 89.

olması sebebiyle hak etmektedir. Bundan dolayı Allah'ın küçük günahlar haricindeki günahları affetmesi Mu'tezili düşünceye göre caiz değildir. Büyük günahları affederse bu Allah'ın adaleti ile asla bağdaşmaz. Çünkü ilahi adalet iyi ve güzel amellere mükafat, kötü ve hayasız davranışlara da ceza vermeyi gerektirmektedir.⁹⁰

Mu'tezili düşünceye göre bir kimse mümin olarak ölüp bu dünyadan ibadetlerini yerine getirmiş, kusurlarından tövbe etmiş olarak ayrılırsa Allah'ın sevap ve nimetlerine mazhar olmaya hak kazanmıştır. Ancak işlediği günahlarından tövbe etmeden bu dünyadan ayrılırsa cehennemde ebedi olarak kalacaktır. Yalnız bu kimsenin azabı kafirlerden daha hafif olacaktır.⁹¹

Mu'tezili alimler bu ilke etrafında iman, fık, küfür, tövbe, kötülük, iyilik, sevap, ikab, şefaet, ivaz, istihaku'z-zem, ahz, terk, ihbat, tekfir, kabir azabı, ahiret ahvali gibi konuları ele almışlar ve bu konular üzerinde tartışmalar yapmışlardır.⁹²

Mu'tezili düşünce içerisinde önemli bir konumda olan Ebu Ali'nin bu ilkeyle ilgili tüm görüşleri günümüze ulaşmamıştır. Mu'tezili düşünceye göre Hz. Peygamber'in ümmetine şefaet edeceğinin sabit olduğu hususunda ümmetin arasında ihtilaf yoktur. Burada şefaatten kasıt derecelerinin makamlarının yükseltilmesi anlamındadır. Bu prensip altında şefaatin kimlere edileceği tartışma konusudur. Mu'tezili düşünceye göre şefaet tövbe eden müminler içindir.⁹³ Ebu Ali'ye göre Hz. Peygamber ümmetine şefaet edecektir. Ancak ümmeti dışındakilere şefaet caiz değildir. Bu görüşünü delillendirmek için Hud suresi 30. ayetteki “*Ey Kavmim! Ben inananları kovarsam Allah'a karşı beni kim savunur*”⁹⁴ ayetini delil olarak kullanır. Eğer şefaet caiz olsaydı, Hz. Nuh'a şefaatin caiz olması gerektiğini düşünür. Eğer caiz olsaydı ayette geçen “Allah'a karşı kim beni savunur” sözünün bir anlamı olmayacağını savunmaktadır.⁹⁵

Bu prensip altında tartışılan bir başka konu büyük günah-küçük günah ayrımıdır. Ebu Ali bu ayrımı kabul etmektedir.⁹⁶ Ona göre günahlar büyük “kebire” ve küçük “sağire” olmak üzere iki kısma ayrılabilir ve bu ayrımı bizler ancak şer'an bilebiliriz. Ona göre bu hususta

⁹⁰ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 573; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 303.

⁹¹ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 353.

⁹² Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi*, 173.

⁹³ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/604; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-İtizal*, 173-174.

⁹⁴ Hüd, 11/30.

⁹⁵ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 528.

⁹⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 392.

sadece aklın verdiği hükümlerle kalırsak bizler günahları sadece büyük günah yani kebir olduğuna karar veririz. Ancak gerçekte, günahların az bir kısmına "iki cüz ceza" ve ibadetlerin az bir kısmına da "bir cüz sevap" verildiği bilinmektedir. Ebu Ali'ye göre bu durum, Allah'ın bize olan lütfu ve ihsanıdır.⁹⁷ Ebu Ali'ye göre bir kimsenin küçük günah işlemesi kendisine yaptığı bir zulümdür. Çünkü kişi küçük günah işlediği takdirde kendisini tövbe etmekle sorumlu hale getirmiştir. Tövbe etmek zorlu ve meşakkatlidir. Bu nedenle kişi kendisine meşakkatli bir şeyi zorunlu kıldığı için kendisine zulmetmiştir.⁹⁸ Bu ilke etrafında tartışılan bir diğer husus da kabir azabı konusudur. Mu'tezili düşünceye sahip Zemaşerî ve Dırar b. Amr dışındaki hemen hemen tüm alimlere göre kabir azabı kabul edilmektedir. Ebu Ali'ye göre de kabir azabı vardır, varlığını kabul eder ancak saatinin ne zaman olacağını bilinemeyeceğini düşünmektedir.⁹⁹

1.5.3. Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi Ani'l-Münker

İyiliği emretmek ve teşvik etmek, kötülükten caydırmak ve yasaklamak sosyal hayatın vazgeçilmez bir özelliği olup, İslam'ın bizlerden uyulmasını istediği ve gerekli kıldığı prensiplerden birisidir. İslam düşüncesi içerisinde bu konuyla ilgili fikirlerde küçük farklılıklar olsa bile genel olarak Müslümanlar bu hususta birbirlerine yakın görüşler sergilemektedir.¹⁰⁰

Mu'tezili düşünce içerisinde hem nazari hem de pratik boyutuyla öne çıkan Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi Ani'l-Münker ilkesi "El-Menziletü Beyne'l-Menziletayn" ve "El-Va'd ve'l-Vaid" ilkeleri gibi Mu'tezile kelamının teşekkülü açısından erken dönemlerde ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Mu'tezili düşünce içerisinde "ameli tevhid" olarak da görülen bu esas Mu'tezili düşüncenin çatısını sağlamlaştırma ve ekolün görüşlerini propaganda etmesi noktasında işlevsel bir açıda olması hasebiyle ekolün ilk dönemlerinde hemen hemen tüm Mu'tezililer tarafından bu ilkenin imkan dahilinde elle, dille ve kılıçla uygulanması gerektiği düşüncesi öne sürülmüştür.¹⁰² Sonraki süreç içerisinde muhtemel ki ekolün siyasi gücü kaybetmesi nedeniyle "mihne sonrası dönem" ilkenin pratikte kullanılmasına daha az önem verilmeye başlanmıştır.¹⁰³

Bu ilkenin zulüm karşısında güç kullanarak karşı koyma ve adaletsiz yönetim karşısında başkaldırma şeklinde politik, iyiliğin emri ve teşviki ile kötülüğün ortadan kaldırılması ve engellemesi şeklinde de ahlaki boyutu bulunmaktadır. Bu nedenden dolayı ekol içerisinde bu

⁹⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 2/524; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 529.

⁹⁸ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 531.

⁹⁹ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 535; el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 76-78.

¹⁰⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 355.

¹⁰¹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 354; Aslan, "Mu'tezile Kelamı", 91; Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 248; Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 120.

¹⁰² Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 77; Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 120.

¹⁰³ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 545.

ilke ve kavramlara farklı zamanlarda değişik anlamlar yüklenmiştir. Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd gibi bazı Mu‘tezili düşünürler siyasi adalet konusunda oldukça hassas olduklarından adil olmadıklarını düşündükleri Emevî halifelerine karşı koymayı bir ilke edinmişlerdir. Dolayısıyla bu esasın siyasi boyutu Vasıl ve Amr ile ahlaki boyutunun da baba oğul Cübbailer ile alakalıdır. Bu sebeple meselenin arka planındaki yukarıda zikrettiğimiz siyasi ve sosyal olayları iyi tahlil etmek gerekmektedir.¹⁰⁴

Bu ilke ekol tarafından ahlaki, ameli ve siyasi olarak algılanmaktadır. Ebu Ali ve sonrasında ekol içerisinde genel olarak ilkenin ahlaki boyutu tartışılmıştır. İlkenin içeriği genel olarak ma‘ruf ve münker kavramlarının mahiyetiyle akabinde de imamet konusu işlenmektedir. Mu‘tezili düşünürlere göre “emri bi‘l-ma‘ruf ve’n-nehyi ani‘l-münker” ilkesinin tartışılan konularından birisi, bu prensibin vücubiyetinin aklen mi yoksa şer‘an mı bilineceğidir. Ebu Ali’nin düşüncesine göre vücubiyet bütünüyle aklen bilinecektir. Eğer ki vücubiyeti bilmenin aracı akıl olmazsa mükellef bir kimse kabihe teşvik edilmiş olur ve mükellefin kabih mübah kılınmış bir kimse hükmünde değerlendirilmesi gerektiğini söyler.¹⁰⁵

Ebu Ali “ma‘ruf” yani iyilik kavramını “vacip ve mendup” olarak iki kısma ayırır. Vacip, kişinin yapması zorunlu olan görevlerini ifade eder. Mendup ise zorunluluk olmayan nafile olan görevlerdir. Ebu Ali’ye kadar böyle bir ayrıma gitmeyen Mu‘tezili düşünürler bütünüyle ma‘ruf’un emrinin vacip olduğunu düşünmektedirler. Ma‘ruf kavramını bu şekilde ele alan Ebu Ali ise bir kimsenin vacibi emretmesini vacip, mendubu emretmesini ise mendup yani nafile olarak görmektedir. Nitekim Ebu Ali’den sonra gelen Mu‘tezili alimlerin çoğu da bu ayrım üzerinden ilerlemiş, Mu‘tezili düşüncenin farklılaşmasında önemli bir yeri olan Kâdî Abdülcebâr da bu ayrım üzerinden düşüncelerini söylemiştir.¹⁰⁶

Emri bi‘l-Ma‘ruf ve’n-Nehyi Ani‘l-Münker ilkesi içerisinde değerlendirilen imamet konusu hakkında Ebu Ali’nin “*Kitâbü’l-İmâme*” adlı bir eser yazdığı ve bu eseri Kâdî Abdülcebâr’ın “*Muğni*” adlı eserinin birçok pasajında kullandığı ve Muğni’nin imamet bahsindeki en büyük kaynağı olarak zikredilmektedir.¹⁰⁷

Ebu Ali’ye göre bir imamın olması zorunlu bir husustur. Hadlerin uygulanması konusunu insanlar değil ancak imamlar gerçekleştirebilir. Bu nedenle bir imamın bulunması Ebu Ali’ye elzemdır. İmam bulunması konusunda icma olduğunu öne süren Ebu Ali bu hususu

¹⁰⁴ Aydınlı, *Mu‘tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 249-251.

¹⁰⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu‘l-Usûli‘l-Hamse*, 2013, 2/676; Koloğlu, *Cübbailer’in Kelam Sistemi*, 546-547.

¹⁰⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu‘l-Usûli‘l-Hamse*, 2013, 1/238; Koloğlu, *Cübbailer’in Kelam Sistemi*, 547.

¹⁰⁷ Koloğlu, *Cübbailer’in Kelam Sistemi*, 548.

Hız. Peygamberin vefatından sonra sahabenin hemen bir imam tayin etmesi örneğini vererek delillendirmeye çalışmaktadır. Ebu Ali imamın seçimle başa geldiğini savunur. Seçimin olmadığını öne sürenleri ve seçimi reddedenlere ise karşı çıkar. Ona göre imamın başa gelişinde toplumun önde gelenlerinin biat etmesi yeterlidir. Normal şartlar altında toplumun önde gelenleri, toplumun en faziletlieleri arasında bir şura ile imam seçilir. Bu şuranın seçtiği imama da toplumun uyması gerektiğini düşünür. İmam olacak kişinin Kureyş'ten olması gerektiğini düşünen Ebu Ali eğer Kureyş'ten imam olacak bir kimse bulunamıyorsa Kureyş dışından bir kimsenin imam seçilebileceğini de söylemiştir.¹⁰⁸ Görüşlerini ana hatlarıyla bu minval üzerinden ilerleten Ebu Ali Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi Ani'l-Münker ilkesini takva ve iyilikte yardımlaşmak, iyiliği önerip kötülükten sakındırmak ve Allah'ın koyduğu sınırları korumak olarak görmekte ve bu ilkeyi İslam'ın temel bir rüknü olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁹

1.5.4. Tevhid

Allah'ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde bir ve tek olduğunu kabul etme anlamına gelmekte olan Tevhid ilkesi hem kelam ilminde hem de Mu'tezili düşünce içerisinde büyük bir öneme sahiptir. Adalet ilkesinden sonra ekolün en çok üzerinde durduğu prensip tevhid prensibidir. Usul-i Hamse'nin temelini teşkil ettiğini düşündükleri ve içeriğini kendilerine özgü konu başlıklarıyla doldurdukları Tevhid ilkesi, İslam'ın temel inancı ve imanının ana meselesi olarak görülmüştür. Mu'tezili düşünce için büyük bir öneme sahip olan Tevhid ilkesinden dolayı ekol mensupları kendilerini "Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid ya da Ehlu't-Tevhid ve'l-Adl" olarak isimlendirmiş ve bu isimlendirmeye anılmayı bir onur nişanesi olarak görmüşlerdir. Ekol bu prensip etrafında Allah'ın sıfatları, Halku'l-Ku'an, Cevher-i Ferd, araz, cisim, hareket, sükûn gibi âlem anlayışına ilişkin konuları ele almıştır.¹¹⁰

Tevhid ilkesi genellikle Allah'ın varlığı konusuyla başlamaktadır. Mütetekellimlere göre Allah'ın varlığı ile ilgili birçok delil bulunmaktadır. Birçok mütetekellim gibi görüş bildiren Ebu Ali, dinin ilk esasını Allah'ın bilinmesi sonra sıfatların nefyedilmesi ve Allah'ın birleşmesi olarak görmektedir. Ebu Ali'ye göre gözle görülen alemde "şahid alem" Allah'ın varlığını anlamaya yönlendirebilecek birçok açık delil vardır. Evrende bulunan her şey, farklı hedeflere ve amaçlara dayalı olarak yaratılmıştır ve sebeplere bağlı olarak varlık kazanmıştır. Bu sistemi keşfettikçe, Allah'ı anlamamız daha kolay hale gelecektir. İlk ve en önemli sorumluluğumuz

¹⁰⁸ Gwynne, *The "Tafsir" of Abu Ali al-Jubba'i*, 23; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 548-549.

¹⁰⁹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 111.

¹¹⁰ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/395; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 575; Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 251; Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 149.

Allah'ı tanımak olduğuna göre, Allah'ı tanımaya yardımcı olacak olan evreni de anlamamız gerekmektedir.¹¹¹ Örnek olarak cisimlerin yaratıldığını gözlemler ve incelersek cismin var olmasını ancak bir yaratıcının varlığıyla gerçekleştiği düşüncesine bizleri götürür. Bu kapsamda “hatır” kavramını temel fonksiyon olarak seçen Ebu Ali hatır kavramını insanları Allah'ın varlığını anlamaya yönlendiren içsel düşünceler, sezgiler olarak görmekte ve görüşlerini bu kavramlar üzerinden ifade etmektedir.¹¹²

Ebu Ali'ye göre Allah'ın zatından ayrı sıfatları yoktur.¹¹³ Allah sıfatlarını zatıyla birlikte taşımaktadır. Örnek verecek olursak Allah'ın alim oluşu ilim olan bir sıfatı gerektirmez. Çünkü Allah zatı gereği alimdir. Allah alimdir dediğimizde Allah'ın zatından ayrı bir sıfata değil, Allah'ın direk zatına işaret edildiği düşünülmektedir.¹¹⁴ Bütün Mu'tezili düşünürler gibi halku'l-Kur'an konusunda Ebu Ali de Kur'an'ın mahluk yani yaratıldığını, Kur'an'ın Allah'ın bir fiili olduğunu, fiilinde bir faile ihtiyaç duyduğunu ve bu failin de Allah olduğunu dile getirmektedir.¹¹⁵

Ru'yetullah konusunda da ekolün görüşlerini devam ettiren Ebu Ali Allah'ın görülemeyeceğini düşünmektedir.¹¹⁶ Ancak Ebu Ali'ye burada bir parantez açmakta fayda var ki bu da Ebu Ali'nin belli şekillerde rüyetin olabileceğini söyleyen kimselerin tekfir edilemeyeceğini söylemesidir. Ona göre, bir kişi rüyeti ifade ederken eğer Allah'ı onun hak ettiği nitelikleriyle anlıyorsa ve bahsettiği rüyeti benzetme gerektiren bir özellikle tasvir etmiyorsa, böyle bir kişi Ebu Ali'ye göre tekfir edilemez. Bu nedenle, bu kişi Allah'ı sahip olduğu nitelikleriyle doğru bir şekilde anlıyor ve Allah'ın sahip olduğu niteliklerle görülebileceğini belirtiyor. Bu sebeple bu kişiye tekfir etmek uygun olmaz.¹¹⁷ Bu düşünsel zemin üzerinden ilerleyen Ebu Ali Tevhid ilkesini İslam'ın temel bir rüknü olarak görmüş ve görüşlerini bu doğrultuda sürdürmüştür.¹¹⁸

1.5.5. Adl

Mu'tezili düşünceye kendine özgü rengi veren en temel prensiplerden birisi de Adalet/Adl prensibidir. Bu prensip içerisinde ele alınan meseleler ve bakış açısı aslında ekolün genel manada düşünsel ve kelami birikimini ortaya koymaktır Ekol bu prensipte insanların

¹¹¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/31.

¹¹² Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 221-223.

¹¹³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/31-210-294-487.

¹¹⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 252; Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 234-235.

¹¹⁵ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 97-98.

¹¹⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 238; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/374.

¹¹⁷ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 299.

¹¹⁸ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 111.

fiilleriyle ilgilenmiştir. İnsanın gerçekleştirmiş olduğu bir fiil ya da eylemin neticesinde ortaya çıkan sonucun dünya ve ahiret sorumluluğunun insana ait olduğunu vurgulayan Mu'tezili düşünürler insanın sorumlu oluşunu akıl, hür irade ve insanda olan potansiyel güce yani istitaata bağlamaktadır. Aynı zamanda ekol bu ilke etrafında, Allah'ın fiillerini her türlü kötülükten tenzih etmeyi amaçlamıştır. Adalet konusunu Zemahşerî ve Dırar b. Amr dışındaki diğer alimlere göre tanımlayacak olursak bu kavram; Allah'ın iyi (hasen) fiilleri işlemesi ve kötü (kabihi) fiillerden uzak olması demektir. Yani Allah Teâlâ'nın her türlü kabihi işten, sevap, fayda gibi şeyleri terk etmekten, maslahata aykırı ve çirkin yolla kulluğa çağırımdan uzak ve bütün fiillerinde hikmet adalet ve isabet sahibi olması manasına gelmektedir. Dolayısıyla insanların işlediği zulüm ve haksız fiillerin Allah tarafından yaratılması câiz değildir. Çünkü bu fiillerin Allah'a nispet edilmesi, O'na zulüm ve haksızlığın nisbet edilmesi anlamına gelir.¹¹⁹ Ekol Adalet ilkesi kapsamında hüsün-kubuh, hayır-şer, adl-zulm/cevr, salah-aslah, tevfiik-hızlan, hidayet-dalalet vb. gibi pek çok kavramı tartışmıştır.¹²⁰

Adl prensibi içerisinde tartışılan Hüsün-Kubuh konusunda Mu'tezili düşünürler eşyanın ahlaki değerinin kendisinde olduğunu, aklın bu değeri bilebileceğini, bilinen bu değerlerin sabit ve evrensel olduğunu, fiilin failine göre değişmeyeceği düşüncesindedirler. Bu düşüncüyü destekleyen ve kabul eden Ebu Ali'ye göre de Hüsün-Kubuh konusunda kabihin gerçekleştiği birtakım vecihler sebebiyle kabihi olduğu, hasenin de gerçekleştiği birtakım sebepler sebebiyle hasen olduğu düşüncesi hakimdir.¹²¹ Allah'ın kabihi işleyip işlememesi konusunda da Ebu Ali Allah'ın kabihi yapmaya gücünün olduğunu ancak onun kabihi olduğunu ve o kabihe ihtiyacı olmadığını bildiği için asla yapmayacağı görüşündedir. Fiiller konusunda da insanların fiillerinin yaratıcısının Allah olmadığını, fiillerin insanlar tarafından meydana getirildiğini düşünmektedir. Ona göre eğer Allah kulların fiillerini yaratıyorsa bu durumda zulmeden bir kulun fiilini Allah yaratıyor, yani Allah zulüm yaratıyor olur. Bu nedenle insanın fiillerini Allah değil insan yaratır düşüncesindedir.¹²²

1.6. Bölüm Değerlendirmesi

Mu'tezili düşünce, İslam düşüncesinin gelişimi içerisinde özgün bir kelam anlayışının evrimleştiği sistematik bir düşünce okulu olarak ortaya çıkmıştır. Hicri I. asırdan itibaren temellerini atan kelam düşüncesi, İslam düşüncesinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. İlk

¹¹⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/32.

¹²⁰ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 234; Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 273; Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşması*, 181; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 343.

¹²¹ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 331-332.

¹²² el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 106.

dönem düşünürler, özellikle Hasan el-Basri, Gaylan ed-Dımaşki, Vâsıl b. Ata, Amr b. Ubeyd ve Ebû Hanife gibi isimler, henüz felsefi tercümelerin etkisi hissedilmediği bir dönemde İslam'ın merkezindeki inançları açıklamışlar ve orijinal düşünceye katkı sağlamışlardır. Bu erken dönem düşünürler, metodolojik şüphecilik, eleştirel yaklaşım, akıl delillerine başvurma, din anlayışının Kur'an ve Sünnet temelinde inşa edilmesi, insan özgürlüğü ve akılcılık gibi temel prensipleri savunmuşlardır. Bu miras, özellikle Mu'tezili kelamcılarının sistematik düşüncelerinde etkisini göstermiştir. Mu'tezili düşünce, felsefi tercümelerin etkisiyle hız kazandığı hicri II. asrın sonlarından itibaren kelam ilminin temel çerçevesini oluşturmuş ve kelam ilmi bu süreçte gelişmiştir.

Mu'tezili kelamcılar, kelam ilmini sistemli bir şekilde geliştiren ilk mezhep olarak kabul edilir. Bu düşünce ekolünün adlandırılması konusunda çeşitli görüşler vardır ve bazıları olumsuz yaklaşımların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ekolün oluşumunu etkileyen birkaç sebep bulunmaktadır, bunlar Müslüman toplumun inançsal ve siyasi ihtiyaçları gibi sosyolojik gerçekliklerle ilgilidir. Mezhep çalışmalarında, ekolü sadece doktrin ve siyasetle sınırlı olarak ele almak, mezhep olgusunu tam anlamıyla anlamayı engelleyebilir. Bu nedenle en sağlam yaklaşımlardan biri, ekolün ortaya çıkmasını tetikleyen koşulları ve bu kökeni tarihsel süreç içinde etkileyen dinamikleri izlemektir.

İlk itizal fikirlerinin, İslam dünyasının yeni coğrafyalara yayılması ve farklı kültürlerle karşılaşması, fetih bölgelerindeki ihtidâ hareketlerinin eski inançlarla karışması ve felsefi tercümelerin etkisiyle yabancı din ve düşüncelerden etkilenmesi gibi faktörlerle şekillendiği görülmektedir. Özellikle yeni şehirlerin kozmopolit yapısının göz önüne alındığında, itizal düşüncesinin ana amacının sadece "iç-bünye" için değil, belirli ölçüde "dış-bünye" için de söylem geliştirmek olduğu görülmektedir. Bu nedenle, ilk aşamada yöntemsel gelişmeler ve nazariyelerin kapsamı genişlemiştir.

Mu'tezilî düşünce, Yunan, Fars, Hint, Hıristiyan ve Yahudi kültürleriyle birlikte düşünce yapılarıyla tanıma fırsatı bulmuş ve ilk Mu'tezilî düşünürleri, bu kültürlerden etkilenerek ortaya koydukları görüşleri hem içerik hem de yöntem açısından yeniden ele almışlardır. Bu etkileşim, özellikle Abbâsî halifeliği döneminde çeviri faaliyetlerinin güçlenmesi ve "*Beytü'l-Hikme*" adlı kurumun kurulmasıyla hız kazanmıştır. Mu'tezilî düşünürler, bu felsefi mirası benimsemiş ve kelam alanında uygulamışlardır.

Mu'tezilî düşüncenin temelini oluşturan ilk ilke, büyük günah işleyen bir kişinin ahiretteki durumuyla ilgili bir sorunun ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Bu ilke, imanın tanımını

mümin, kafir ve fasık kavramları üzerinden ele almış ve büyük günah işleyen bir kişinin ahiretteki durumunu belirleyen bir çözüm önermiştir. Aynı şekilde, nasların gücünü kullanarak Allah'ın dünyada iyilik yapanları ödüllendireceğini ve günahlarından tövbe etmeyenleri cezalandırması gerektiği fikrini vurgulamıştır. İlk Mu'tezilî düşünce, içsel motivasyonla hem itikadi hem de siyasi altyapıyı geliştirmeye yönelmiştir. Bu süreçte, fetih hareketleri sayesinde yeni bölgelere yayılması ve farklı din ve kültürlerle teması, fetih bölgelerinde ortaya çıkan ihtidâ hareketleriyle eski inançların yeni düşüncelerle harmanlanması, aynı zamanda felsefi tercümelemlerin etkisiyle yabancı din ve düşüncelerden etkilenmeleri gibi faktörler, daha fazla sorunu gündeme getirmiştir.

Mu'tezili düşüncenin önemli isimlerinden Ebu Ali, nehirlerinin bolluğuyla tasvir edilen, tarım ve tekstil alanında ilerlemiş, Huzistan şehrinin Cübba kasabasında varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Basra Mu'tezilesinin reisi Şahham el-Basri'nin öğrencisi olan Ebu Ali hocasıyla yakın ilişkilerde bulunmuştur. Basra'da bulunduğu süreç içerisinde birçok ilim meclisine katılan Ebu Ali genç yaşına rağmen cedeldeki üstünlüğüyle çevresinin ilgisini çekmiştir. Hocasının vefatının akabinde Basra Mu'tezile'sinin reisi olmuştur. Ebu Ali, Mu'tezili düşüncenin kaybettiği itibarını yeniden sağlamak, ekolün eski gücüne ve günlerine dönmesi için gayret etmiş, ilmi hayatını bu ideali üzerine sürdürmüştür.

Cömertliği, tevazu sahibi olması, çalışkanlığı ve ibadete olan düşkünlüğü ile adından söz ettiren Ebu Ali tüm mal varlığını hayatı boyunca öğrenciler ve fakirler için harcamış, bu özelliği yüzünden oğlu Ebu Haşim'le sık sık ters düşmüştür. Ebu Ali'nin bu cömertliği vefat ettiğinde arkasında büyük bir borç bırakmasına neden olmuştur. Yaşamış olduğu dönemde gerçekleşen Zenc İsyanı ve Karmati Hareketleri toplumsal huzur ve refahı olumsuz etkilemiş, kitlesel göç hareketleri gerçekleşmiştir. Ebu Ali de bu olaylardan olumsuz etkilenmiş ve göç etmek zorunda kalmıştır.

Ebü'l-Hüzeyl'den sonra Mu'tezili düşünce içerisindeki ve yaşadığı dönemin en ünlü ve en büyük kelmancısı olarak anılan Ebu Ali kaynaklarda kelam ilmiyle raks eden, onu kolaylaştıran bir isim olarak ön plana çıkmıştır. Pek çok eser ve öğrenci yetiştiren Ebu Ali'nin yazdığı eserlerin 150.000 varaktan ya da 70 kitaptan oluştuğu rivayet edilmektedir. Mihne hadisesi sonrası yaşayan Ebu Ali, hayatı boyunca Mu'tezili düşüncenin ve aklın önemine vurgu yapmış, insanlar arasında yaşanan ihtilafların nedenlerinden biri olarak akli kullanmamak olarak görmüştür. Ekole karşı gelen eleştirilerin hepsini aklın öncüllüğünde cevaplandırmaya çalışmıştır. Hocası Şahham ve onun hocası Ebü'l-Hüzeyl çizgisinde ilerleyen Ebu Ali yaklaşık

olarak 40 konuda Ebü'l-Hüzeyl'den farklı düşünmekte ve bunu da dile getirmektedir.¹²³ Her ne kadar halefleriyle arasındaki bu farklılık olumsuz bir durum gibi görünse de aslında İslam düşüncesi ve Mu'tezili düşüncenin gelişimi için pozitif bir durum olarak karşımızdadır. Mu'tezili düşüncenin yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biri olan Ebu Ali, Mu'tezili düşüncenin günümüze ulaşmasını sağlayan önemli bir isim olmuştur. Yaşadığı dönemdeki bu çabası sayesinde Mu'tezili düşünce sonraki nesillere aktarılmış, günümüze kadar düşünsel zemin üzerinde gelmeyi başarmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde genel olarak Ebu Ali el-Cübbai'nin elimizdeki bilgiler ışığında hayatına ve temel görüşlerine değinmeye çalıştık. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde araştırmamızın ana eksenini olan, Ebu Ali el-Cübbai'ye ait olduğu düşünülen "Kitabü'l-Makalat" adlı eseri İslam Mezhepleri Tarihi Metodolojisi dikkate alınarak incelemeye çalışacağız. Bu eser sayesinde Ebu Ali'nin görüşlerini kendi eserinden inceleme fırsatı bulacağız.

---

¹²³ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 287; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 186.

İKİNCİ BÖLÜM

2. Kitâbü'l Makâlât'ın İslam Mezhepleri Tarihi Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu bölümünde Ebu Ali el-Cübbai'ye nispet edilen *Kitâbü'l Makâlât* isimli eserin telif nedeni, içeriği, eserde işlenen konular ve ele alınan mezhepler incelenecektir. Nihayetinde hicri 3-4 yüzyıllarda yazılmış bir eserin hem tanıtılmasına hem de değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır.

2.1. Kitâbü'l-Makâlât ve İlmi Değeri

Mu'tezilî düşüncenin yeniden ihya döneminde önemli bir alim olan Ebu Ali el-Cübbai'nin, kaynaklarda geniş bir telif faaliyeti yürüttüğüne ve pek çok eser ortaya koyduğunu önceki bölümde değinmiştik. Mu'tezilî düşünce açısından büyük bir öneme sahip olduğu bilinen Ebu Ali'nin eserlerinin doğal afetler, kütüphanelerdeki kayıplar veya istilalar sonucu yok olduğu ve bu nedenle günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Bu sebeplerle Ebu Ali hakkındaki bilgilerimizi tabakat kitaplarından veya kendisinden sonraki alimlerin eserlerinde ona atfettikleri görüşlerden çıkarmaya çalışmaktayız.¹²⁴

İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasi, itikadi ve fıkhi tartışmaları ele alan ve bu tartışmaların hadisler üzerinden nasıl yürütüldüğünü inceleyen Dırar b. Amr'a ait olan "*Kitâbu't-Tahrîş*"¹²⁵ adlı eserin yayımlanması sonucu, Ebu Ali'ye ait olduğu düşünülen *Kitâbü'l-Makâlât* adlı bir eserin varlığı ilim dünyasının dikkatine sunulmuştur.¹²⁶ Yemen kütüphanelerinde bulunan eserlerin tanıtıldığı bir katalogda, *el-Fevaid* adlı bir mecmua içinde yer alan ve iki varaklık bir reddiye niteliği taşıyan *Kitâbü'l-Makâlât* isimli eser, Ebu Ali'ye nispet edilmiştir. Bu eseri, İbnü'l-Murtaza da zikretmektedir.¹²⁷ *Kitâbü't-Tahrîş*'in ilk sayfasında önemli bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıta, Ebu Ali el-Cübbai ve onun *Kitâbü'l-Makâlât* adlı eserinden bahsedilmiş ve ondan alıntı yapılmıştır. Yapılan alıntı, "*Dırar bu günlerde Kitâbü't-Tahrîş kitabını yazdı. Dırar Kufeli nasıbî bir adamdır. O, makalatta Ali el-Üsvari'nin önünde tövbe ettiğinden uzunca bahsetti*" şeklindedir.¹²⁸

¹²⁴ Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü'nün Temel Kaynakları ve Özellikleri", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 52-54.

¹²⁵ Amr, *Kitabu't Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*, 9.

¹²⁶ el-Cübbâi, *Kitâbü'l-Makalat*, 16.

¹²⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Münye*, 38.

¹²⁸ Amr, *Kitabu't Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*, 62.

Bahse konu olay, Dırar b. Amr'ın, dönemin ünlü bir kelamcısı olup Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olarak tanınmasına rağmen kader gibi bazı konularda Mu'tezilî düşünceden farklı düşünmesi nedeniyle, Mu'tezilî düşünürler tarafından genellikle Mu'tezile geleneğine dahil edilmemesiyle ilgilidir.¹²⁹ Ancak, Ebu Ali el-Cübbai *Kitâbü'l-Makâlât'ta* belirttiğine göre, Dırar, Ali el-Üsvari'nin önünde bu düşüncelerinden vazgeçmiştir. *Kitâbü't-Tahrîş'te* not alınan bu husus, elimizdeki eserin "Halku'l Kur'an" başlığı altında geçmektedir.¹³⁰

Ebu Ali'ye ait olduğu düşünülen bu nüshaya Hassan Ansari tarafından bir tanıtım yazısı yazılmış ve eserle ilgili bilgiler verilmiştir.¹³¹ Ansari, eserin Ebu Ali'ye aidiyetine de değinerek, Kâdî Abdülcebâr'ın *Fazlü'l-İtizal* adlı eserinin başlangıcında Ebu Ali'den mezheplerle ilgili bazı alıntılar yaptığını ve ardından Ebu Ali'nin bazı görüşlerini Ebü'l-Kâsım el-Belhî'nin görüşleriyle karşılaştırdığını belirtmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Belhî'nin de "*Kitâbü'l-Makâlât*" adlı bir eseri olduğu ve Kâdî Abdülcebâr'ın Ebu Ali'nin görüşlerini karşılaştırdığı eserinde çalışmamıza konu olan "*Kitâbü'l-Makâlât*"ın kullanıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹³² Ansari, eserin içeriği hakkında da bilgi vererek, Ebu Ali'nin eserde Karmatileri ele aldığını ve Karmatileri ele alan en eski kaynaklardan biri olduğunu düşünmektedir.¹³³ Mezkûr eserin, Kâdî Abdülcebâr'dan önce mevcut olan birkaç Mu'tezilî belgeden biri olduğunu belirten Ansari, bu nedenle Mu'tezile kelâmının ve kelam ekolünün gelişimi hakkında daha iyi bir fikir edinmemize yardımcı olabileceğini ifade etmektedir.¹³⁴

2.1.1. Eserin Telif Nedeni

Mu'tezilî düşüncenin ünlü ve büyük kelamcısı olarak kabul edilen Ebu Ali el-Cübbai, mihne sonrası dönemde yaşamış ve bu dönemin Mu'tezilî düşüncenin kaybettiği itibarını yeniden kazandırma ve eski görkemli günlerine döndürme çabalarına öncülük etmiştir. İslam toplumunun sorunlarıyla yakından ilgilenen ve bu sorunları çözmek için yoğun çaba harcayan Ebu Ali, *Kitâbü'l-Makâlât* adlı eseriyle bu çabalarını somutlaştırmıştır.

Ebu Ali'ye göre, İslam toplumu kelam, fıkıh, siyasi ve diğer birçok konuda ciddi ihtilaflara düşmüştür. Bu ihtilafların kaynağı, insanların kendi arzuları ve düşünceleridir. İnsanlar, kişisel isteklerini ve zevklerini ön plana çıkararak Kur'an'ı inceleme ve ayetler üzerinde düşünme görevinden uzaklaşmıştır. Bu durum, insanların arzularına boyun eğmeleri

¹²⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-İtizal*, 163-201; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabü'l-Münye*, 164; el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 98-99; Ebu'l Huseyn el-Hayyat, *El-İntisar Mu'tezile Müdafası*, çev. Yüksel Macit (Endülüs, 2018).

¹³⁰ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 98-100.

¹³¹ Ansari, "Abü 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 21-37.

¹³² Ansari, "Abü 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 23.

¹³³ Ansari, "Abü 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 26.

¹³⁴ Ansari, "Abü 'Alî al-Jubbâ'î et son livre al-Maqâlât", 29.

ve Kuran'ın derinliklerini irdeleme zahmetinden kaçınmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Ebu Ali, bu ihtilaflardan kaynaklanan kafa karışıklığını gidermek ve doğruları en açık delillerle açıklamak amacıyla Kitâbü'l-Makâlât'ı kaleme almıştır.¹³⁵

2.1.2. Eserin İçeriği

Kitâbü'l-Makâlât, Basra Mu'tezilesi'nin görüşlerini yansıtan en eski metinlerden biri olarak kabul edilmektedir.¹³⁶ Mu'tezile'nin kelam, hadis ve tefsir gibi çeşitli alanlardaki yaklaşımlarını sergileyen bu eser, dönemin tartışma ve çekişmelerini de ele almaktadır. Temelde reddiyeci bir yaklaşımı benimseyen metin, diğer fırkaların görüşlerini Kur'an, akıl ve icma açısından eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmektedir.¹³⁷

Kur'an merkezli bir din anlayışını vurgulayan makâlât, dini konuların Kur'an'dan hareketle ele alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Diğer fırkaları ve grupları da Kur'an perspektifi üzerinden eleştiren bu anlayış, eserin en belirgin özelliği olarak öne çıkmaktadır. Eserde ele alınan rivayetlere karşı yapılan eleştiriler ve görüşlerin reddedilmesinde Kur'an merkezli bir yaklaşım benimsenmektedir. Bu yaklaşım, Mu'tezile'nin rivayetlere yönelik tenkidini ve diğer fırkalarla olan ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

Kitâbü'l-Makâlât, hadis tenkidi açısından da önemli bir içeriğe sahiptir. Özellikle Haşviyye bahsinde hadislere karşı kullanılan “*Kur'ân'ı terk edip, hadisleri kabul ederler. Oysa ki hadislerin çoğu birbirleriyle çelişik ve zıttır.*” ifadeleri Mu'tezile'nin hadislere yönelik yaklaşımına farklı bir perspektif sunmaktadır.¹³⁸

Eseri ön plana çıkaran bir diğer önemli husus, bilgi konusunu sistematik bir şekilde ele alan ilk mütekelliminin Mâtürîdî olduğu bilgisinin revize edilmesini sağlayacak yeni bilgiler sunmasıdır. Eserde, bilginin kaynaklarına kısa ancak sistematik bir şekilde değinen Ebu Ali, bilgiyi üç ana kategoriye ayırmaktadır. Ona göre, bilginin kaynakları meşair (duyular), müşterek ve münferit akıl ile üzerinde ittifak edilen, ihtilaf bulunmayan haberdur.¹³⁹ Bu nedenle, bilgi konusunu ele alan ilk müellifin kimliği ve bilgi konusunun yeniden incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

¹³⁵ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 49-52.

¹³⁶ Schmidtke, “Introduction”, 6; Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, 33; el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 36.

¹³⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 55-58-128-176.

¹³⁸ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 58-59.

¹³⁹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 112-117.

Mezkûr eser Mürcie, Haşviyye, Revafız ve Havaric gibi dört ana ekolün inançlarını ele almaktadır. Makalat türü eserlerde görülen ekolleri belirli bir tasnife tabi tutma yaklaşımı, bu eserde bulunmamaktadır. Gruplara ve diğer fırkalara sistematik bir yaklaşım getirmeyen eser, daha çok bir kelim eser olarak kabul edilir ve mezhepler tarihi eserlerinden farklılaşır. Kitâbü'l-Makâlât, hem Ebu Ali'nin hem de Mu'tezilî düşüncenin çeşitli yönlerini açıklamak ve anlamak için önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. İlk Dönem Olaylarına Bakışı

İlk dönem olayları ifadesiyle Hz. Peygamber'in vefatı ile Hz. Ali dönemi arasındaki süreç kastedilmektedir. Ebu Ali'nin ele aldığı konular arasında Hz. Peygamber'in vefatı ve cenaze namazı, Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi, Hz. Ömer'in şehit edilmesi ve Hz. Osman'ın katli bulunmaktadır.¹⁴⁰

Hz. Peygamber'in vefatına yakın günlerde hastalandığını ve bu sebeple namaz kıldırma görevini Hz. Ebubekir'e devrettiğini belirten Ebu Ali, son günlerinde bir ara kendini iyi hissederek namaza katıldığını ve imamlık yaptığını aktarmıştır. Namazın ardından insanlara fitnelere karşı dikkatli olmaları, Allah'ın emirlerine kati surette uymaları ve namazlarına düzenli olarak devam ettirmeleri gerektiği yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Genel olarak İslam'ın temel değerlerine ve Peygamberimizin son mesajlarına vurgu yapmıştır. Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi etrafında yaşanan tartışmalara ve Hz. Ömer'in yönetiminde Peygamberimizin sünnetine uygun affedici bir rol oynamasına dikkat çeken Ebu Ali, bu bahsi Hz. Ömer'in öldürülmesi meselesine temas ederek kapatmıştır.¹⁴¹

Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde yaşanan hadiseleri olduğu gibi aktaran Ebu Ali, Hz. Osman ve onun düşmanlarıyla ilgili açtığı başlıkta ise görüşlerini açıkça dile getirmiştir. Bu bağlamda o öncelikle Hz. Osman'ın katli meselesinde çeşitli görüşlerin bulunduğunu dile getirmiştir. Ardından bahsi geçen husustaki ihtilaflar sonucunda dört grubun oluştuğunu ifade etmiş ve bu grupların farklı görüşlerini aktarma yoluna gitmiştir.¹⁴² Ebu Ali, bu gruplardan birinin Şamlılar olduğunu ve onların Hz. Osman'ın zulme uğradığını ve mazlum bir şekilde katledildiğini düşündüğünü belirtmiştir. Ona göre, Hz. Osman'ı öldürenler ensar ve muhacirden oluşan zalim ve dinden dönmüş kişilerdir. Bu iki gruptan bir kısmının Hz. Osman'ı katlettiğini, diğer kısmının ise bu olaya göz yumduğunu ifade etmiştir. Bu iki gruptaki kişilerin, Müslümanların liderini işkence ve düşmanlıkla öldürdükleri için cehenneme girecek kişiler

¹⁴⁰ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 164-197.

¹⁴¹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 192, 199.

¹⁴² el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 164.

olduğunu savunmuştur.¹⁴³ Diğer gruba dair isim vermemekle birlikte, bu gruba göre Hz. Osman suçlu değildir. Ancak yaşının ilerlemesi ve zihinsel sağlığının zayıflaması sebebiyle adaletli davranma kapasitesinin azaldığı için zalimdir. Bu grup, yaşlılığı ve zihinsel zayıflığı nedeniyle Hz. Osman'ın eylemlerini makul bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Ancak, Ebu Ali'ye göre bu durum, Hz. Osman'ın öldürülmesini haklı çıkarmaz ve böyle bir eylemin olumsuz sonuçlar doğuracağını savunmuştur.

Ebu Ali diğer gruptan bahsederken bu dört grup arasında saydığı Basralıları grupların en ahmak ve hayasızları olarak nitelendirmiştir. Bir diğer grubun ise Avamdan teşekkül ettiğini ve bunların görüşüne göre ölenin de öldürülenin de cennete gireceğini dile getirmiştir. Onların bu görüşlerine delil olarak da Peygamberimizin “*Ashabım arasında anlaşmazlık olacak. Allah her iki grubu da affedecektir*” sözünü kullandıklarını belirtmiştir. Haricilerin de bu konudaki görüşlerini aktaran Ebu Ali, ardından Mu‘tezili düşüncenin bu konuya olan yaklaşımına da değinmiştir.¹⁴⁴

Ebu Ali'nin, mezhepler tarihi perspektifinden bakıldığında Hz. Osman dönemi dışında dönemler hakkında yorum yapmadığını, konuları bir tarihçi titizliğiyle ele aldığı ifade edilebilir. Hz. Osman'ın öldürülmesi olayının, muhacir ve ensar'dan oluşan yaklaşık otuz bin sahabenin katılımıyla gerçekleştiğini belirten Ebu Ali, bazılarının olaya doğrudan katıldığını ve katlin gerçekleşmesine tanık olduğunu, bazılarının ise bu duruma göz yumduğunu aktarmıştır. Ona göre, eğer isteselerdi olaya göz yumanlar bu duruma engel olabilirdi. Hz. Osman'ın katli sonrasında ortaya çıkan sonuçlar, zalim ve Kur'ân'a aykırı hareket eden tüm yöneticilerin görevden alınması gerektiğine işaret etmektedir. Ebu Ali'ye göre bunun yapılmaması durumunda Müslümanlar, Hz. Osman'ı öldürdükleri gibi zalim yöneticiyi de öldürme hakkına sahip olacaklardır.

Hz. Osman'ın katli konusunda Ebu Ali'nin görüşleri, dört farklı grup tarafından dile getirilen çeşitli perspektifleri yansıtmaktadır. Şamlılar, Hz. Osman'ın zulme uğradığını ve mazlum bir şekilde katledildiğini savunarak onu öldürenleri zalim ve dinden dönmüş olarak nitelendirmektedirler. Ensar ve Muhacirlerden oluşan diğer grup ise Hz. Osman'ın katlinde doğrudan ya da dolaylı rol oynayanların cehennemlik olduğunu düşünmektedir. Üçüncü grup, Hz. Osman'ı zalim olarak değerlendirirken yaşının ilerlemesi ve zihinsel sağlığının bozulmasını da dikkate alarak adaletli davranmayı reddettiğini belirtmektedir. Son olarak, Basralılar ve

---

¹⁴³ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 164.

¹⁴⁴ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 165-167.

Avamdan kimselerden oluşan dördüncü grup, Hz. Osman'ın öldürülmesinin cennetlik ya da cehennemlikle bir ilgisi olmadığını savunmaktadır.¹⁴⁵

Ebu Ali, bu grupların farklı görüşlerini aktardıktan sonra Haricilerin de bu konudaki görüşlerine değinmektedir. Hariciler, Hz. Osman'ın katledilmesini meşrulaştıran ve bu katli cennetlik bir eylem şeklinde değerlendiren radikal bir grup olarak öne çıkmaktadır. Bu görüşleri, Mu'tezili düşünceyle karşılaştıran Ebu Ali, farklı ekollerin Hz. Osman'ın katliyle ilgili nasıl bir bakış açısına sahip olduklarını gözler önüne sermektedir.¹⁴⁶

Mezhepler tarihi perspektifinden bakıldığında, Ebu Ali'nin Hz. Osman dönemi olaylarını tarihçi titizliğinde ele aldığı görülmektedir. Hz. Osman'ın katliyle ilgili olarak, sahabenin içinden çıkan çeşitli grupların farklı bakış açıları ve bu olayın Müslüman toplum üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmış ve kısaca yorumda bulunulmuştur.

Ebu Ali'nin metninde Hz. Osman'ın katli sonrası ortaya çıkan sonuçlar üzerine yaptığı değerlendirme oldukça dikkat çekicidir. Ona göre, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Muhacir ve Ensar'dan oluşan yaklaşık otuz bin sahabenin icmasıyla gerçekleşmiştir. Bazısı bizzat muhasaraya katılmış ve katlin gerçekleştirilmesine şahit olmuş bazıları ise buna göz yummuştur. Ona göre eğer isteselerdi olaya göz yumanlar bahsi geçen duruma engel olup Hz. Osman'ı bu ateş çemberinden kurtarabilirlerdi.¹⁴⁷ Ayrıca, Hz. Osman'ın öldürülme hadisesi, zulmeden ve Kur'an'a muhalefet eden her türlü yöneticinin görevden azledilmesi gerektiğine işaret ettiğini vurgulamaktadır. Bu durumu kabul etmeyenlerin, Hz. Osman'ın öldürülmesini meşrulaştıranlarla aynı kategoriye dahil edilmesi gerektiğini ve böyle bir yöneticiyi öldürmenin Müslümanlar için helal olacağını savunmaktadır.¹⁴⁸

Ebu Ali'nin analizleri, Mu'tezili düşüncenin siyasi olaylara ve yönetim anlayışına nasıl bir perspektifle yaklaştığını gözler önüne sermektedir. Nitekim inceleme yaptığımız bu eserdeki metinler, onun tarihsel olayları sadece aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda bu olayları Mu'tezili düşüncenin çerçevesinde değerlendirerek derinlemesine bir tahlil yaptığını ispat eder niteliktedir.

2.3. Usûlü'd-Dîn, Usûl-i Hamse İlişkisi

“Usûlü'd-Dîn” terimi, İslam dininin temel inanç esaslarını ifade eden bir kavram olarak, dinin varlığını sürdürebilmesi ve ayakta kalabilmesi için gerekli olan temel hükümleri

¹⁴⁵ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 165.

¹⁴⁶ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 166.

¹⁴⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 165.

¹⁴⁸ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 168.

içermektedir. Bu temel hükümler, İslam'ın yapı taşlarını, çatısını ve bedenini oluşturarak onun bütünlüğünü sağlamaktadır.¹⁴⁹

“Usûl-i Hamse” terimi ise, Mu'tezili düşünce sisteminin ana hatlarını oluşturan ve itikadi esasları akılcı bir sistemde beş temel esasla formüle eden bir kavramdır. Bu esaslar, Mu'tezili düşünceyi diğer İslam mezheplerinden ayıran temel özellikleri teşkil eder ve Mu'tezili olmanın ön şartı olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁰

Kitâbü'l-Makâlât'ta Ebu Ali, “İslam'ın Temel Rükünleri” başlığı altında Mu'tezili düşüncenin esasları olan Usûl-i Hamse'yi açıklamaktadır. Ebu Ali'nin izahlarına göre, bir kimsenin İslam dairesi içinde kabul edilebilmesi için bu beş esası benimsemesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Ebu Ali'nin düşünce dünyasında Usûl-i Hamse kavramı, Usûlü'd-dîn kavramını ifade etmektedir. Bu bakımdan Ebu Ali'ye göre, İslam dairesinde yer almanın şartı, Mu'tezili olmakla mümkündür.¹⁵¹ Onun bu bakış açısına göre Ebu Ali'nin Mu'tezileyi Fırka-i Nâciye olarak gördüğünü ifade edebiliriz.

2.4. Eserde Ele Aldığı Mezhepler ve Görüşleri

Genel olarak eserinde Ebu Ali, Mürcie, Haşviyye, Hariciler, İmamiye ile Şia ve Rafizileri ele almaktadır. Bu mezhepleri dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak ve yaşanan olayların doğurduğu sonuçlar üzerinden eleştirilere tabi tutmaktadır. Eserinde en çok eleştirdiği ekol Haşviyyedir. Öyle ki, Haşviyye hakkında “*şaşkın, sarhoş, ayak takımı*” gibi çok ağır ithamlarda bulunmaktadır. Özellikle Haşviyye konusundaki “*Kur'ân'a uygun hadisleri terk etmiş ve Kur'ân'a aykırı her hadisi kabul etmişlerdir*” vb. eleştirileri ekseninde, onun hadislere olan yaklaşımını da gözlemleyebilmekteyiz.¹⁵²

2.4.1. Mürcie

Hız. Osman zamanında ve akabinde gelişen siyasi olaylar sonucunda, İslam toplumu Emevi ve Haşimi kutuplaşmasında taraf olmak zorunda kalmıştır. Ancak bazı kişiler, Müslümanların birliğini korumak amacıyla, tarafsız kalmayı seçerek ne Emevileri ne de Haşimileri desteklemiştir. Bu tutum, Cemel ve Siffin savaşlarında ölen ve öldürülenler de dahil olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'ın vereceği hükme bırakarak, ircâ adıyla

¹⁴⁹ Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 562; İlyas Çelebi - Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015), 331.

¹⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2013, 1/48; Veysi Ünverdi, “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, *Artuklu Akademi Dergisi* 4/2 (2017), 2-3.

¹⁵¹ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 111.

¹⁵² el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 58-61.

bilinen itikadi bir boyut kazanmıştır. Bu tutumlarıyla İslam düşüncesinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan Mürcie, mutedil görüşleriyle dikkat çeken itikadi ve siyasi bir fırkadır.¹⁵³

Ebu Ali, eserinde Mürcie’yi irca fikri, iman-amel ayrımı ve tövbe konusundaki görüşleri nedeniyle eleştirmektedir. Mürcii düşünceyi ilk ihtilaf eden, İslam’ın ana öğretilerinden imanı sadece sözle ifade eden ve amelin önemsiz olduğunu iddia eden bir grup olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan mürcii düşüncenin İslam’ın temel prensiplerine aykırı olduğunu ve Kur’ân’da açıkça yer alan ayetlerle çeliştiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁴

Mürcie mezhebine göre Allah, Kur’ân’da bizlere bahsetmiş olduğu cezadan yani vaidinden dönebilir. Zira Allah rahmet sahibidir ve bu rahmetinin bir gereği olarak cezalandırmadan dönebilir.¹⁵⁵ Onların bu düşüncesini yanlış bulan Ebu Ali, Allah’ın açık bir beyanı olan “vaid” cezasını erteledikleri ve şüpheye düştükleri için Kur’ân -ı Kerimden pek çok ayeti göstererek eleştirmiştir. Özellikle “Ben size önceden uyarı gönderdim.¹⁵⁶” “her kim kötülük yaparsa onun cezasını görür.¹⁵⁷” “Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddiklarla, şehitlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.¹⁵⁸” ayetlerini delil göstererek Allah tarafından bizlere bir “vaidin” haber verildiğini dile getirmektedir. Ebu Ali, Mürcie’nin zikri geçen ayetlere muhalefet ettiğini ve şüpheye düştüğünü, onların bu düşüncesini Kuranla çeliştiğini belirtmektedir. Öte yandan onları “Onların ardından da şu değersiz dünya malını alıp, nasıl olsa bağışlanacağız, diyerek Kitab’a varis olan birtakım kötü kimseler geldi.” ayetinde bahsedilen kimselere benzetmektedir.¹⁵⁹

Mürcii düşüncenin iman-amel konusundaki yaklaşımı Ebu Ali’nin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Mürcii düşünceye göre iman ve amel birbirine dahil değildir. Mürcii düşünceye mensup kimselerce yapılmış olan üç farklı iman tanımında dahi amel söz konusu değildir.¹⁶⁰ Ebu Ali’ye göre eğer iman sadece söz olsaydı, diğer din mensupları Müslümanları

¹⁵³ Onat, *Sorularla İslam Mezhepleri*, 87; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 91.

¹⁵⁴ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 55; Mehmet Altuntaş, “Ebû Alî El-Cübbâî'nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirilerinde Esas Aldığı Âyetlerin Tahlili -Kitâbü'l-Makâlât Özelinde-”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2020), 437; Mehmet Tözluyurt, “Ebû Ali El-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât Adlı Eserinde Kelamî Ekollere Bakışının Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (31 Aralık 2020), 55.

¹⁵⁵ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 101-147.

¹⁵⁶ Kâf, 50/28.

¹⁵⁷ en-Nisâ, 4/123.

¹⁵⁸ en-Nisâ, 4/69.

¹⁵⁹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 55.

¹⁶⁰ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/43.

gözlemlemek için kendi temsilcilerini göndermek zorunda kalmazdı. Bir kişi, sadece diliyle Müslüman olduğunu iddia edebilir ve sonra istediği kötülüğü yapabilirken kendisini Müslüman olarak tanıtabilir. Ancak Kur'an, imanın sadece söz ve amel birlikteliğiyle gerçekleştiğini açıkça ifade etmektedir. “*Salih amel işleyenleri müjdele!*”¹⁶¹ ayetiyle Allah salih amellerin önemine vurgu yapmakta ve müminlere bu tür amellerin cennet'e girmeyi sağlayacağını müjdelemektedir. Ebu Ali, imanın sadece sözle ifade edilmesinin yetersiz olduğunu ve amellerle desteklenmesi gerektiğini vurgulayarak, Müslümanların salih amellerle hareket etmeleri gerektiğini öne sürmektedir.¹⁶²

Mürcie, “*Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü o, bağışlayandır, merhametlidir*”¹⁶³ ayetine dayanarak Allah'ın tüm günahları affedeceğini öne sürmektedir. Ebu Ali'ye göre bu ayet, tövbe edenler için geçerlidir. İbn Abbas'a göre bu ayet, Hamza'nın katili Vahşi b. Harb en-Nevfeli, Utbe b. Rebia'nın kızı Hind ve Müslümanlara kötülük edenler gibi kişilere yöneliktir. Allah, kötülük yapanların tövbe ederek ona yönelmeleri ve onun merhametinden umutlarını kesmemeleri gerektiğini bildirmiştir. Dolayısıyla bu ayet, isyan edenlerin sadece tövbe, pişmanlık ve af dileme yoluyla affedileceğini göstermektedir. Ancak Mürcie'nin, açık ve hükme bağlanmış ayetleri yorumlamayı reddettiğini ve sanki mesaj kendilerine uzaktan iletiliyormuş gibi ertelediğini belirten Ebu Ali, onların bu tavrını, peygamberliği ve vahyi reddeden Sofistlerden Mülhidler, Dehriyye'den Sümeniyye, Seneviyye, Mecûsiler, Harranlılar, Sabiiyye ve Hıristiyanlar gibi farklı grupların sapkın inançlarına benzetmiştir.¹⁶⁴

Allah'ın “*Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar*”¹⁶⁵ “*Rabbinizden size indirilene (Kur'ana) uyun. O'nu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin*”¹⁶⁶ ayetleriyle, yalnızca Kur'an'a uyulmasını emrettiğini ve insanların sözlerine karşı sakınılması gerektiğini belirten Ebu Ali, Mürcie'nin muhkem ve açık ayetleri terk edip insanların rivayet ettiği hadislerle yönelmeleri sebebiyle Allah'ın kitabına muhalefet ettiklerini ve dinden çıktıklarını ifade etmektedir.¹⁶⁷

---

¹⁶¹ el-Kehf, 18/2.

¹⁶² el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 56.

¹⁶³ ez-Zümer, 39/53.

¹⁶⁴ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 57.

¹⁶⁵ el-En'âm, 6/116.

¹⁶⁶ el-A'râf, 7/3.

¹⁶⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 180.

2.4.2. Haşviyye

Haşviyye konusunda Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan pek çok tanım olmasına rağmen elimizde bulunan eserlerde genel geçer ve net bir durum ortaya koyulamadığı görülmektedir. Bu sebeple burada genel olarak literatürde bulunan bazı tanımlamalar ekseninde önce haşviyye hakkında kısa bir giriş yapıp daha sonra eser bağlamında değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Haşviyye, Allah'ın varlığı ve sıfatları dahil olmak üzere tüm dini konularda, metinlerin açık anlamlarına sıkı sıkıya bağlı kalmayı ve akıl yürütmeyi reddetmektedir. Bu yaklaşıma göre, tüm rivayetleri yoruma tabi tutmadan kabul etmek ve uygulamak gerekmektedir. Bu nedenle, Allah'a atfedilen organik özelliklerin doğrudan kabul edilmesinde sakınca görülmez ve O'nun cismani bir varlık olarak düşünülmesi desteklenmektedir. Bu görüşü benimseyenler, kendilerini Ahmed b. Hanbel'e uyduklarını söyleyerek "ashâbü'l-hadîs" veya "ehl-i hadîs" olarak adlandıran Selefîyye ve bazı Şii fırkaları ile Müşebbihe ve Mücessime gibi akımlardır. Bu düşünceyi savunanlar arasında muhtelif ekollerden pek çok alim bulunmaktadır. Ehl-i sünnet kelamcıları ise Allah'a atfedilen bazı sıfatların uygun anlamlarla yorumlanması gerektiğini vurgulayarak Haşviyye'yi, teşbih ve teccimi meşrulaştırma amacı taşıyan bir grup olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁸

Başka bir tanıma göre Haşviyye genel olarak, Kur'an ve Sünnet'e dayalı yaygın uluhiyyet anlayışına aykırı inançları benimseyen, Allah'a sıfatları aşırı şekilde atfeden, dini metinleri teşbih ve teccim anlayışıyla yorumlayan, sadece nakle dayanarak akıl yürütmeyi reddeden ve özellikle uluhiyyet konusunda farklı metinler arasında bağlantı kuramayanlar için kullanılan bir terimdir. Bu kavramın, farklı zamanlarda ve bağlamlarda değişik şekillerde tanımlanması sebebiyle haşviyye grubunun kimliğini net bir şekilde belirlemek zordur.¹⁶⁹

Eserde en çok üzerinde durulan ve adeta kitabın yazılış amacı olarak ifade edilebilecek temel konu Haşviyye'dir. Bu bölümde Ebu Ali, Haşviyyeyi müntesiplerini çok sert ifadelerle eleştirmektedir. Ayrıca, Haşviyye bölümünde Ebu Ali'nin hadislere olan bakış açısını da açık bir şekilde görebilmekteyiz. Ebu Ali eserinde Haşviyyeyi zorba ve zalim kişilere destek olan,

¹⁶⁸ Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/427.

¹⁶⁹ Ramazan Altıntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 50; İsa Koç, *Haşviyye Fırkası* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 84.

adaletsizliği savunan, Kur'an'ı terk edip hadislere inanan, kralların yandaşı, şaşkın, uykucu, sarhoş ve ayak takımı olan kimseler şeklinde tanımlamaktadır.¹⁷⁰

Ebu Ali'ye göre Haşviyye Kur'an'a uygun hadisleri terk edip Kur'an'a aykırı olanları kabul etmektedir. Halbuki hadislerin Kur'an'la çelişmemesi gerekmektedir. Ancak Haşviyye bu durumun zıttına hareket etmiştir. Ebu Ali'nin burada söylediği bir söz onun hadis anlayışını ortaya koyması açısından önemlidir. Haşviyye bahsinde haşviyyenin tanımını yaptıktan sonra hadis konusunda "*hadislerin çoğu birbiriyle zıt ve çelişik*" ifadesini kullanması, devamında aktarmış olduğu "*ömrümü cahilce hadis öğrenmede tükettim*" "*ömrümü hadis toplamakla tükettim ve bu işi lüzumsuz görüyorum*" rivayetler neticesinde de Ebu Ali'nin hadislere karşı bakışını menfi bir değerlendirmeye kapı aralamaktadır.¹⁷¹

Haşviyyeyi eleştirdiği bir diğer husus ise, Allah'ın sıfatları ve doğasına ilişkin Kur'an ve hadislere aykırı inançlar benimsemeleridir. Haşviyye'nin Kur'an ve hadisleri zorlama bir şekilde yorumlayarak, Allah'ı insan şekline benzetmek gibi sapkın inançlara sahip olduğunu belirten Ebu Ali, Kur'an'da açıkça ifade edilen "*Allah'ın insanlar tarafından idrak edilemeyeceği ve gözlerin O'nu idrak edemeyeceği*"¹⁷² gerçeğini reddederek, Hz. Peygamber'in bazı hadislerine dayanarak çeşitli uydurma inançları kabul etmelerini eleştirmektedir. Allah'ı insan suretleri gibi düşünerek, O'na çeşitli maddi özellikler atfetmeleri ve O'nu yaratılmış varlıklar gibi düşünmeleri sebebiyle Haşviyye, İslam'ın özünden sapmış ve Allah'a ortak koşma tehlikesi taşımıştır. Haşviyyenin putperestlerin yaptığını ayıpladığını lakin kendilerinin de aynı hataya düştüğünü vurgulamaktadır. Haşviyyeye mensup kimseler kendilerini sünnete uygun olarak göstermeye çalışsa da Ebu Ali'ye göre Kur'an ve sünnete aykırı inançları benimseyen bir gruptur.¹⁷³

Haşviyye'yi eleştirdiği hususlardan bir diğeri Hz. İsa'nın nüzülü bahsidir. Bu bahiste Hz. İsa'nın Şam'ın doğusunda beyaz bir minarenin yanına ineceği ve çeşitli eylemlerde bulunarak insanlığı hidayete erdireceği rivayetini ele alır. Haşviyyenin bu rivayeti kabul ettiğini belirten Ebu Ali, bu rivayetin kabul edilmesinin Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmek anlamına geldiğini savunmaktadır. Çünkü Allah "*Muhammed sizin erkeklerinizden herhangi birinin babası değildir, fakat o Allah'ın Resulü ve nebilerin sonuncusudur*"¹⁷⁴ buyurarak Hz.

¹⁷⁰ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 58; Altuntaş, "Ebû Alî El-Cübbâi'nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirileri", 439; Tözluyurt, "Kelamî Ekollere Bakışı", 57.

¹⁷¹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 58.

¹⁷² el-En'âm, 6/103.

¹⁷³ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 60.

¹⁷⁴ el-Ahzâb, 33/40.

Muhammed son peygamber olduğunu bizlere bildirmiştir. Eğer Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den sonra geleceği kabul edilirse, bu durumda Hz. Muhammed'in son peygamber olmadığı sonucuna varılır ki bu durum İslam'ın temel öğretilerine aykırıdır.¹⁷⁵

Haşviyye konusunda temas ettiği ve eleştirdiği hususlardan diğeri kabir azabı, cennet ve cehennemin yaratılması hakkında aktarılan rivayetlerdir. Haşviyyeye göre kabirde hayat müminler için hoş bir yaşamı, kâfirler için ise sıkıntılı bir hayatı ifade etmektedir. Müminlerin kabirde iki melek tarafından sorguya çekildiği ve onlara cennetin nimetleri gösterildiği, kafirlerin ise azap çekip, cehennemin gösterildiği rivayet edilmektedir. Ancak Ebu Ali'ye göre bu durum "*Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmayacaklar*"¹⁷⁶ ayetiyle çelişmektedir. Haşviyye kabirde yaşamın olacağını öne sürdü; halbuki bu ayet onların bu düşüncesinin yanlış olduğunun bir delilidir. Bu ayet ile "*Sura üflenince, Allah'ın dilediği hariç, göklerde olanlar ve yerde olanlar hepsi düşüp ölür. Sonra sura bir daha üflenince hemen ayağa kalkıp bakışır dururlar*"¹⁷⁷ anlamındaki ayetle Allah kıyamet gününe kadar yaşamın olmayacağını bizlere belirtmiştir.¹⁷⁸

Haşviyye, cennet ve cehennemin şu anda var olduğunu iddia etmiş ve bu ikisinin yeryüzünün farklı katmanlarında bulunduğunu öne sürmüştür. Kur'an'da cennetin genişliğinin göklerle yer arasına yayıldığı belirtilmiş ve cennetin dünyadan daha büyük olduğu vurgulanmıştır. Ebu Ali'ye göre Haşviyye'nin iddiası, Kur'an'ın "*Muhakkak ki iyiler, cennettedirler. Kötüler, cehennemdedirler*"¹⁷⁹ ve "*Günahkarlarım yazısı muhakkak Siccin'dedir*"¹⁸⁰ açıklamalarıyla uyumsuzdur ve mantıksızdır. Çünkü Kur'ân da ahiret gününün, cennetin ve cehennemin yaratılmasının ancak kıyametin kopmasıyla gerçekleşeceği ifade edilmektedir. "*Gökyüzü yarıldığı zaman*"¹⁸¹, "*Gökyüzü çatlayıp yarıldığı zaman ve yıldızlar saçıldığı zaman*"¹⁸², "*ve cennet yaklaştırıldığı zaman*"¹⁸³, "*Güneş dürüldüğü zaman*"¹⁸⁴, "*Yeryüzü başka bir yeryüzüyle değiştirildiği gün*"¹⁸⁵ anlamındaki ayetler Ebu Ali'ye göre ahiret hayatının ve cennet ile cehennemin dünyadan tamamen farklı bir gerçekliğe ait olduğunu

¹⁷⁵ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 73-75.

¹⁷⁶ ed-Duhân, 44/56.

¹⁷⁷ ez-Zümer, 39/68.

¹⁷⁸ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 76-77.

¹⁷⁹ el-Mutaffifin, 83/18.

¹⁸⁰ el-Mutaffifin, 83/7.

¹⁸¹ el-İnşikâk, 84/1.

¹⁸² el-İnfitâr, 82/1-2.

¹⁸³ et-Tekvîr, 81/13.

¹⁸⁴ et-Tekvîr, 81/1.

¹⁸⁵ İbrâhîm, 14/48.

göstermektedir. Bu ayetlerden dolayı Haşviyyenin bu görüşünün Kur'ânla çeliştiğini düşünmektedir.¹⁸⁶

Haşviyyenin kabir azabı konusundaki düşüncesini de eleştiren Ebu Ali, Haşviyyenin öne sürdüğü gibi kadın veya erkek kabre konulunca değil, sura ikinci üflemenin ardından gerçekleşecek olan ikinci yaratmanın ardından kabirde azabın gerçekleşeceğini düşünmektedir.¹⁸⁷

Haşviyyenin kullandığı rivayetlerden örnekler veren Ebu Ali, kıyamet gününde Allah'ın anne-babasının günahları sebebiyle küçük bir çocuğu cezalandıracağını ve cehennemde sonsuza kadar bırakacağını iddia ettikleri bir rivayeti eleştirmektedir. Ebu Ali'ye göre bu rivayet Kur'ân'ın "*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez*"¹⁸⁸ ayetiyle çelişmektedir. Kur'an'ın temel ilkeleriyle çeliştiğini öne süren Ebu Ali, bu tür rivayetlerin kabul edilmesinin dini ve ahlaki açıdan sorunlu olduğunu düşünmektedir. Kur'an'ın açık anlamının tevil yoluyla saptırılmaması gerektiğini savunan Ebu Ali, dinin temel prensiplerine uygun bir yorum yapılmasının önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu rivayeti kabul edenlerin Kur'an'ın açık anlamını saptırarak tevil yoluyla gerçek anlamını yalanladıklarını da düşünmektedir.¹⁸⁹

Haşviyye, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ne yaratıcı ne de yaratılmış olduğunu düşünmektedir. Onlara göre Kur'ân ezeli ve ebedidir. Bir başka ifadeyle yani yaratılmış değildir. Kur'ân'ı Allah'ın sözü ve ondan bir ruh olarak kabul etmektedir. Ebu Ali'ye göre onların bu düşüncesi Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olduğu şeklindeki Hristiyan inancına benzetmektedir. Ebu Ali'ye göre Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Ebu Ali'ye göre Kur'ân Allah'ın kelâmı ve fiilidir. O, bu düşünceden hareketle her fiilin bir faili olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Kur'an'ın okunması ve indirilmesi de Allah'ın bir fiilidir. Çünkü, "*Biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et*"¹⁹⁰ ayetiyle desteklenmektedir. Ebu Ali'ye göre Kur'ân, "çokça bina yapmak" gibi bir fiilin çokluğuna delalet eden bir isimdir. Dolayısıyla, onu Kur'ân olarak adlandırmak, onu yapan bir faili gerektirmektedir. Kur'ân'ın Allah'ın fiili olduğunu ve her fiilin bir faili olması gerektiğini savunan Ebu Ali bu konuda da Haşviyyenin görüşünü eleştirmektedir.¹⁹¹

---

¹⁸⁶ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 77-78.

¹⁸⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 76-78.

¹⁸⁸ Fâtır, 35/18.

¹⁸⁹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 95-96.

¹⁹⁰ el-Kıyâmet, 75/18.

¹⁹¹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 97-101.

Haşviyye, eğer Kur'an yaratılmış ise, Allah'ın diğer fiillerinin de yaratılmış olması gerektiğini savunmaktadır. Onlar bu düşüncelerinin bir uzantısı olarak insan fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedirler. Bu şekildeki bir kabulün Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu belirttiği ayetlerle çelişeceğini iddia etmektedirler. Ebu Ali ise fiillerin yaratıcısının insanlar olduğunu ve insan fiillerinin insanlar tarafından gerçekleştirildiğini, bu fiillerin yaratılmış olmasının insanlara ait olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, Allah'ın insan fiillerinde bir etkisi olmadığını, insanların fiillerinin tamamen kendi iradeleriyle gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ebu Ali bu fiillerin Allah'a nispet edilmesinin doğru olmadığını savunmaktadır.¹⁹²

Şefaath konusunda Haşviyye, Allah Resûlü'nün kıyamet günü kavimlere şefaath edeceğini ve günahkârların cehennemden peygamberlerinin şefaathıyla çıkacaklarını iddia etmektedir. Ebu Ali'ye göre bu düşünce "*ve ondan kurtulmaları mümkün olmaz*"¹⁹³ ayetiyle çelişmektedir. Haşviyye'nin bu iddiası, cehennemden çıkışın mümkün olmadığını belirten "*Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaathin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayın!*"¹⁹⁴, "*Ey insanlar! Rabbinize karşı sorumluluğunuzu unutmayın ve ne hiçbir anne babanın çocuğuna herhangi bir faydasının erişebileceği, ne de hiçbir çocuğun anne babasına en ufak bir fayda sağlayamayacağı günden korkun!*"¹⁹⁵, "*İşte bu yüzden bizim şefaathçilerimiz yok*"¹⁹⁶ ayetlerle de çelişmektedir. Haşviyye, Yezid b. Muaviye ve Ümeyyeoğulları'na Allah Resûlü'nün şefaathinin ulaşacağını iddia etmiştir. Ebu Ali'ye göre bu husus cebr anlayışı olup kötü fiilleri mazur göstermek için öne sürülmüş meşru zemini olmayan bir iddiadır. Haşviyye'nin cebri ihdas ettiğini ve bunu kötü fiillerini meşrulaştırmak için kullandığını belirten Ebu Ali, bu fiillerin Allah'ın kaderi olduğunu savunmak, büyük bir sapkınlık ve hatadır. Ona göre Haşviyye dinin özünü anlamayan ve sadece dinin suretini taşıyan şaşkın ve cahil bir firkadır.¹⁹⁷

Haşviyyeyi eleştirdiği hususlardan biri de imamet konusudur. Kur'an'dan ve akli delillerden hareketle, her toplumun düzenini korumak için bir lidere ihtiyaç duyduğunu belirten Ebu Ali, liderin, toplumun en bilgili, adil ve erdemli kişisi olması gerektiğini vurgulamaktadır. Kur'an'da, Allah'ın müminlere itaat etmeleri gerektiğini, peygambere ve idarecilere de itaat edilmesi gerektiğini bildirdiği hatırlatılan ayeti Ebu Ali, imamet gerekliliğine dair bir delil

¹⁹² el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 106.

¹⁹³ el-İnfîtâr, 82/16.

¹⁹⁴ el-Bakara, 2/254.

¹⁹⁵ Lokmân, 31/33.

¹⁹⁶ eş-Şuarâ, 26/100.

¹⁹⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 102-103.

olarak açıklamaktadır. Aklî delillerlerden hareketle bir liderin varlığının zorunlu olduğu savunan Ebu Ali, dinin mülkün temeli, mülkün ise dinin koruyucusu olduğunu savunmakta, başsız bir şeyin de temelsiz ve koruyucusuz kalacağını vurgulamaktadır. Ebu Ali, Haşviyenin, liderlik vasfına uygun olmayan korkak, gaddar, cahil, fesat ve zalim kimseleri kendilerine lider olarak seçtiğini belirtmektedir. Bu liderler; güvercinlerle oylanmak, horoz dövüştürmek, ahlaksız davranışlar sergilemek, zinakarlığı teşvik etmek, kamu malını kişisel çıkarları için kullanmak, şarap içip günah işlemek gibi meşru olmayan eylemlerde bulunmaktadır. Haşviyye'nin bu tür liderlere destek vermesi ve onları imam olarak kabul etmelerini ise "*Zulmedenlere meyletmeyin; sonra size ateş dokunur*"¹⁹⁸, "*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun*"¹⁹⁹, "*İnsanlar arasında adaletle hükmet*"²⁰⁰ ayetlerine aykırı olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Öte yandan liderliğin doğru kişilere verilmesi gerektiğini ve Haşviyye'nin yanlış lider seçimiyle Allah'ın emirlerine aykırı davrandığını savunmaktadır. Ebu Ali, bu tür liderlerin desteklenmemesi ve doğru yolda olunması gerektiğini özellikle tavsiye etmektedir.²⁰¹

Haşviyenin gaybın (geleceğin ve bilinmeyenlerin) yıldızlar aracılığıyla bilinebileceği iddiasına değinen Ebu Ali, bu iddiayı da şiddetle eleştirmektedir. Haşviyye'ye göre gayb, yıldızlar aracılığıyla bilinebilmektedir. Bu düşüncelerini "*Onlar, yıldızlarla da yollarını doğrulturlar*"²⁰² ayetiyle de desteklemektedirler. Ebu Ali'ye göre bu ayet onların düşünceleri için elverişli bir delil değildir. Nitekim "*Odur, karanın ve denizin zifiri karanlığında onlara bakıp yolunuzu bulabilesiniz diye yıldızları sizin için var eden!*"²⁰³ ayetinde yıldızların yol bulma amacıyla yaratıldığına işaret bulunmaktadır. Bu bakımdan yıldızların gayb bilgisini sağlamadığını düşünmektedir. Ebu Ali, yıldızların, yalnızca yön bulma amacıyla yaratıldığını, gayb bilgisine delalet etmediğini belirtmektedir. Kaldı ki gayb bilgisine sahip olduğu iddia edilen kişilerin (örneğin astrologların) dahi kendi başlarına gelecekleri bilemediklerini ve çeşitli belalardan kaçınmadıklarını aktarmaktadır. Dolayısıyla, başkalarına gayb bilgisi verebilmelerinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu tür kişilerin büyük çoğunluğunun fakirlik, açlık ve susuzluk gibi durumlarla karşı karşıya kaldığını vurgulayan Ebu Ali, astrolojinin rızık arayışı, ucuz beldeleri bulma veya hazineleri keşfetme gibi konularda işe yaramadığına işaret etmektedir. Gaybın bilgisine yalnızca Allah'ın muttali olduğunu "*De ki:*

---

¹⁹⁸ Hûd, 11/13.

¹⁹⁹ et-Tevbe, 9/119.

²⁰⁰ en-Nisâ, 4/105.

²⁰¹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 108-110.

²⁰² en-Nahl, 16/16.

²⁰³ el-En'âm, 5/97.

Göklerde ve yerde, Allah'tan başka kimse gaybı bilmez"²⁰⁴ ayetini delil göstermekte ve bu nedenle Haşviyye'nin batıl işlerle uğraştığını dile getirmektedir.²⁰⁵

Haşviyye'nin, insanların cinleri görebildiğini ve cinlerin istedikleri şekle girebileceği iddia ettiğini aktaran Ebu Ali, bu iddianın, "*Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler*"²⁰⁶ ayetine ters düştüğünü dolayısıyla da aykırı olduğunu açıklayarak cevap vermektedir. Üstelik bu iddiaların Allah'ın apaçık ayetlerini yalanlayarak bu tür muhal şeyleri doğrulayan Haşviyyenin cehaletinin bir belgesi olduğunu savunmaktadır. Haşviyyenin, Allah'ın genç bir delikanlı suretine bürüneceğini ve kıyamette görülebileceğini de iddia ettiğini söyleyen Ebu Ali, bu iddianın; "*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur*"²⁰⁷ ve "*Gözler O'nu göremez, halbuki O, gözleri görür*"²⁰⁸ ayetlerine aykırı olduğunu belirtmektedir. Haşviyyenin bu iddialarının Kur'an'a ve İslam'ın temel prensiplerine ters düştüğünü ifade eden Ebu Ali, İslam'ın, iddia ile değil, doğru inanç ve eylemlerle yaşanabileceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle Ebu Ali, Haşviyye'nin iddialarının batıla ve cehalete dayalı olduğunu dile getirmekte ve Haşviyye'ye ve görüşlerine özellikle dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁰⁹

2.4.3. Şia ve Râfiziler

Şia ve Râfizilerle ilgili Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalar ekseninde kısa bir Şia ve Râfizi tanımlamaları yapmaya çalışarak akabinde Ebu Ali'nin bu ekollerle ilgili ele aldığı hususlara eser bağlamında değinmeye çalışacağız.

Şia kelimesi, Arapça "*ş-y-a*" kökünden türemiş olup taraftar, destekçi anlamına gelmektedir. Terim olarak, Resul-i Ekrem'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun soyundan belirli kişilere geçmesi gerektiğini savunan grupları ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Müslümanlar arasında yönetim kimin üstleneceği konusunda bir uzlaşma sağlanamamış, ensar ve muhacirler arasında görüş ayrılıkları doğmuştur. Hz. Ali ve taraftarları, imameti bir miras olarak görmüş ve Resulullah'ın halefi olma hakkının kendilerine ait olduğunu savunmuştur. Bu durum, başlangıçta siyasi bir tercih olarak ortaya çıkmıştır. Resul-i Ekrem'in vefatının ardından Hz. Ali ve yakınları cenaze işleriyle meşgulken ensar, halifenin kendilerinden seçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu sırada Hz. Ebubekir ve Hz.

---

²⁰⁴ en-Neml, 27/65.

²⁰⁵ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 119-120.

²⁰⁶ el-A'râf, 7/27.

²⁰⁷ eş-Şûrâ, 42/11.

²⁰⁸ el-En'âm, 6/103.

²⁰⁹ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 122.

Ömer, Ensar'ı ikna ederek Hz. Ebubekir'e biat edilmesini sağlamıştır. Hz. Ali, kendisinin hilafete daha ehil olduğunu düşünse de hem Ebubekir'e hem de Hz. Ömer'e biat etmiş ve önemli konularda onlarla istişare etmiştir.²¹⁰

Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde, devletin ehil kişilere verilmesi ve toplum yapısında gevşekliğe izin verilmemesi nedeniyle, Ali taraftarlığı sınırlı kalmıştır. Ancak Hz. Osman döneminde halifenin yaşlılığı, zaafı ve yakınlarını kayırması, halk arasında hoşnutsuzluğa ve Şia'nın gelişimine zemin hazırlamıştır. Halifeye karşı artan hoşnutsuzluk, 656 yılında halifenin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olayın ardından Hz. Ali'nin halifeliği kabul etmesiyle durum kısmen sakinleşse de Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı gibi İslam Dünyasını derinden yaralayan çatışmalar yaşanmıştır. Hz. Ali'nin 661 yılında bir harici tarafından öldürülmesi ve sonrasında oğlu Hasan'ın halifelikten çekilmesi, Ali taraftarlarının hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Muaviye'nin ölümünden sonra oğlu Yezid'in hilafeti döneminde, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi, Şia'nın oluşum sürecindeki en önemli etkenlerden biri olmuştur.²¹¹

Râfıza kelimesi, Arapça terk etmek, bırakmak, ayrılmak anlamındaki "*rafz*" kökünden türemiş olup, bir fikir veya gruptan ayrılan kişi veya topluluk anlamına gelmektedir. Terim, çoğul olarak "*revâfiz*" biçiminde de kullanılmakta ve bazen topluluk manasına da gelmektedir. İlk İmamiler, Zeyd b. Ali'yi terk ettikleri için bu ismi almış, ardından Şii grupların tamamı için kullanılmaya başlanmıştır. Râfıza terimi, özellikle erken dönem Şii fırkalarıyla ilişkilidir ve Muhammed el-Bâkır'ın ölümünden sonraki dönemde ortaya çıkmıştır. el-Bâkır'ın takipçileri, Hasan b. Ali neslinden gelen Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye'yi mehdi olarak kabul edenler ve Ca'fer es-Sâdık'a tabi olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ca'fer es-Sâdık'a tabi olanlar, Zeyd b. Ali'yi terk ettikleri için "*Râfıza*" olarak anılmışlardır. Zeyd b. Ali, 740 yılında Emeviler'e karşı ayaklanmış ve başlangıçta Kûfeliler tarafından desteklenmiştir. Ancak, Zeyd'in Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i meşru halife kabul etmesi sebebiyle Kûfeliler onu terk etmiştir. Bu olay, "*rafaztümûni*" (beni terk ettiniz) şeklinde Zeyd'in sitemiyle sonuçlanmış ve Râfıza teriminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İmamiye Şiası, Zeydiyye tarafından "Zeyd'i terkedenler" anlamında küçültücü bir terim olan Râfıza olarak adlandırılmaktadır. İsnâaşeriyye'nin (On İki İmamcılar) gelişimi ile bu terim, bazen tüm Şiileri kapsayacak şekilde

²¹⁰ Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 81-82; Mustafa Öz, "Şia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-112; Şaban Banaz, *Anadolu'da Caferilik ve Caferiler Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 13-14.

²¹¹ Öz, "Şia", 39/113.

kullanılmaya başlanmıştır. Ehl-i sünnet alimleri de tarih boyunca İmamiye Şiası'nı bu isimle anmış ve onların inançlarına karşı çok sayıda eser yazmışlardır.²¹²

Ebu Ali, *Kitâbü'l-Makâlât'ta*, Şia mezhebi içerisindeki doğru yolda olan ve aşırılıklardan kaçınan bir grubun varlığını tanımlayarak sözlerine başlamaktadır. Bu grubun tevhid ve adalet ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu, Hz. Ali'nin dostlarını dost, düşmanlarını düşman kabul ederek İslam'daki sapkınlıklardan ve bidatlardan uzak durduğunu belirtmektedir. Hz. Ali'nin doğru insanları belirlemedeki yetkinliğine ve onun Allah'ın dostlarından biri olduğuna inanan bu grubun, İslam'ın öğretilerine sadık kalmaları ve Hz. Ali'ye olan derin bağlılıklarının temel özellikleri olduğunu belirtmektedir.²¹³ Şia hakkında başka bir değerlendirmede bulunmayan Ebu Ali, Şia şemsiyesi altında yer alan Rafizîler hakkında yorum yapmaktadır.²¹⁴

Ebu Ali hakkında kaynaklarda geçen Mezhepler Tarihi açısından önemli gördüğümüz, ilk dönem alimlerinde takrib gayretlerinin varlığına işaret eden bir rivayeti de aktararak rafiziler hakkındaki görüşlerine geçmek istiyoruz. Ebu Ali'nin Askermükrem'de Mu'tezile ile Şia'yı uzlaştırma girişiminde bulunduğu rivayet edilmektedir. Ebu Ali'ye göre bu iki mezhebin tevhid ve adalet konularında uyum bulunduğunu, ayrılıklarının yalnızca imamet meselesinde olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle, bu ayrılığı aşarak birleşmeleri ve tek bir güç gibi hareket etmeleri gerektiğini savunmuştur. Ancak, özellikle öğrencisi Muhammed b. Ömer es-Saymeri'nin buna karşı çıkması ve engellemesi nedeniyle Ebu Ali'nin bu çabası başarısız olmuştur.²¹⁵

Ebu Ali, Rafizîler'in İslam'ın temel öğretilerinden saparak çeşitli bidat ve aşırılıklar içinde bulunduğunu iddia etmektedir. Rafizîler, iyiliği emretmeyi ve kötülükten sakındırmayı reddederken, Selefî tekfir etmekte ve kazanç elde etmede ahlaki sınırları aştıklarını düşünmektedir. İmamın gaybı bildiği ve olağanüstü yeteneklere sahip olduğu inancını taşıdıklarını belirten Ebu Ali, Rafizîler'in temel ibadetleri ihmal ettiklerini ve sosyal sorumlulukları yerine getirmediklerini belirtmektedir. Bu aşırı inanç ve pratiklerin, kelamcılar tarafından Yahudi Calutiyye mezhebine benzetildiğini ifade etmiştir.²¹⁶

---

²¹² Mustafa Öz, "Râfizîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/396-397.

²¹³ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 126.

²¹⁴ Altuntaş, "Ebû Alî El-Cübbâî'nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirileri", 449-450.

²¹⁵ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 27-28.

²¹⁶ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 127.

Ebu Ali, Rafizîlerin alt gruplarının inançlarına ve iddialarına da değinmektedir Ebu Ali, inançların farklılığı, mezhebin içindeki çeşitliliği ve özgünlüğüne temas ettikten sonra Batihyye, Eflahiyye, Betriyye vb. diğer grupların kısaca görüşlerine yer vermiştir. O, Batihyyenin, cehennem azabını inkâr ettiğini ve cehennem ehlinin de cennet ehli gibi nimetlere nail olacağı yönündeki düşüncelerini aktarmaktadır. Bunun temelinde de onların Allah'ın kullarını cehennem azabıyla cezalandırması, hikmetine aykırı olduğu düşüncesi yatmaktadır. Eflahiyye ise Allah'ın her güzel surette görüldüğünü iddia etmektedir. Bu görüş, Allah'ın çeşitli suretlere bürünerek yeryüzünde bulunduğunu savunmaktadır. Betriyye de diğer gruplar da farklı inançlara sahiptir. Betriyye, peygamberden Ali'ye, ardından Hasan ve Hüseyin'e kadar devam eden vasiyet zincirine inanmakta; ancak bu zincirin daha sonra kesintiye uğradığını kabul etmektedir. Bu grupların görüşlerini aktarmakla yetinen Ebu Ali onların imam ve vasi konusundaki görüşlerini eleştirmektedir.²¹⁷

Rafizîler'in çok fazla fırkaya bölündüğünü aktaran Ebu Ali, onların imamet ve vasiyet konularında ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Bu bağlamda birinci grubu Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın imametini kabul edenleri ve bu duruma karşı çıkmayan Hz. Ali'yi kafir olarak nitelendirilenler oluşturmaktadır. Ebu Ali, Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e karşı çıkmamasını ve kızını Hz. Ömer ile evlendirmesini küfre düştüğünün bir delili olarak ileri sürdüklerini aktarmaktadır. İkinci grubu ise, Hz. Ali'nin önüne geçen herkesin kafir olduğunu savunanlar teşkil etmektedir. Bu gruba göre, muhacir ve ensar bu sebepten kafir olmuştur. Hz. Ali'nin, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in imametlerine razı olduğu ve sadece Hz. Osman'ın adaletsiz davranışlarına karşı çıktığı belirtilmektedir. Hz. Ali, adaletsiz gördüğü durumda Hz. Osman'a müdahale etmiş, onu uyarmıştır ancak ensar ve muhacir tarafından Hz. Osman öldürülmüştür. Ebu Ali, bir yandan Hz. Ali'yi son vasi olarak kabul ederken diğer yandan yeni vasilerin geleceğini söylemelerinin kendi görüşleriyle açık bir çelişki olduğunu dile getirmektedir.²¹⁸

Rafizîlerde muhakkak bir imamın zuhur edeceği inancı bulunmaktadır. Onlardaki bu inanç, Cafer b. Muhammed tarafından rivayet edilen hadislerle desteklenmiş ve toplumda güçlü bir umut kaynağı olmuştur. Onlar, bu beklenen imamın, gaybı bilme yeteneğine sahip olduğunu iddia etmektedirler. Bu yetenek, kişinin özel hayatına dair en gizli sırları dahi bilebilmeyi içermektedir. Bu bağlamda imamın, eşler arasındaki gizli konuşmaları bile haber verebileceğine inanmaktadırlar. İmamın ve yakın çevresindeki kişilerin, yaralansalar dahi

²¹⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 128.

²¹⁸ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 130-131.

öldürülemeyeceklerine inanılmaktadırlar. Bu, onların fiziksel olarak korundukları ve kılıcın onları kesmeyeceği anlamına gelmektedir. İmamın, dostlarına gaybı bildirmek istediğinde, yeryüzünden göğe çıkan nurdan bir direğe bakarak ihtiyaç duyduğu bilgileri orada bulabileceği anlatılmaktadır. Bu direk, bilgi kaynağı olarak işlev görmektedir.²¹⁹

Rafizîlere ait olan bu görüşlere değinen Ebu Ali, bunlara Kur'ân'dan deliller getirerek çürütmeye çalışmaktadır. İmamların gaybı bilme konusundaki düşüncelerini eleştiren Ebu Ali, bunun yanlışlığını peygamberler üzerinden verdiği örnekler üzerinden temellendirmektedir. Nitekim Hz. Yakub, çocuklarının Hz. Yusuf'u kuyuya atacaklarını ve satacaklarını bilememiştir. O, gaybı bilseydi, Hz. Yusuf'u onlarla göndermezdi. Yine Hz. Musa yumruk attığı adamın öleceğini bilseydi ona asla yumruk atmazdı, Bunların ötesinde Hz. Muhammed, Hz. Aişe'ye iftira atıldığında bu haberin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmiyordu. Ta ki "*O temiz olanlar, iftiracıların söyledikleri şeylerden uzaktırlar. Onlar için bir bağışlanma ve bolca verilmiş iyi bir rızık vardır*"²²⁰ ayeti gelene kadar üzüntü yaşamıştı. Hz. Ali, gaybı bilmiş olsaydı, İbn Mülcem'in kendisini öldüreceğini bile bile dışarı çıkmaması gerekirdi. Zira kişinin kendisini bile bile tehlikeye atması, Kur'ân'daki "*Kendinizi öldürmeyin*"²²¹ ve "*Tedbirinizi alın*"²²² emirlerine aykırıdır. Hz. Ali'nin kendisini öldürmeye sebep olacak bir eylemde bulunması, Kur'an'a muhalefet etmek anlamına gelir ki bu da onu cehennem ehli yapar. Bu örnekleri aktaran Ebu Ali "Allah'ın peygamberlerinin ve seçkin kullarının gaybı bilmedikleri açıkça belirtilmişken, Rafizîlerin mevcut olmayan (ma'dum) imamlarının gaybı bildiğini iddia etmeleri nasıl mümkün olabilir?" şeklinde soru sorarak Rafizîleri eleştirmektedir.²²³

Ebu Ali, imamın ve çevresindekilerin yaralanmayacağı hususunda ise dikkat çeken ifadeler yer vermektedir. Ona göre bu yöndeki iddialar doğru olsaydı, bu korumadan ilk faydalanacak kişinin Allah Resulü Hz. Muhammed'in olması gerektiğini belirtmektedir. Zira Allah Resulü, Bedir Savaşı'nda Ubeyde b. Haris, Uhud Savaşı'nda amcası Hamza gibi yakınlarını kaybetti. Kendisi Uhud Savaşı'nda yaralandı ve dişleri kırıldı. Hubeyb b. Adiy, Mekke'de müşrikler tarafından yakalanıp öldürüldü. Bu örnekler, peygamberlerin ve yakınlarının bile yaralandığını ve öldürüldüğünü gösterir. Peygamberler bile yaralanıp yakınları

²¹⁹ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 132.

²²⁰ en-Nûr, 24/26.

²²¹ en-Nisâ, 4/29.

²²² en-Nisâ, 4/71.

²²³ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 133-134.

zarar görürken imamın nasıl yaralanmayacağı ve zarar görmeyeceğini düşündüklerini sorgulayan Ebu Ali, Rafizîlerin düşüncelerini eleştirmiştir.²²⁴

İmamın gizliliği ve ortaya çıkmaması hususunda Rafizîleri eleştirmeye devam eden Ebu Ali, onların inanışlarında kara, deniz, sema ve göğün ilk katmanı olmak üzere dört temel mekânın bulunduğunu aktarmaktadır. İmamın bu mekânlarda saklanması mantık dışı olduğunu ifade etmektedir. Zira imamın kara dışında hiçbir mekânda bulunamayacağını belirtmiştir. Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlerin büyük bir kısmının Hicaz'da ve Irak'ta bulunduğunu belirten Ebu Ali, imamın tanınmamasını, Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler arasında bile bilinmemesi, onun gerçekten var olup olmadığını şüpheye düşürdüğünü belirtmektedir. İmamın üstün ilim ve fazilet sahibi olduğu iddialarına ise bu tür insanların her belde ve şehirde bilindiğini ve tanındığını ifade ederek karşı çıkmaktadır. Mısır'da İbn Ebi Meryem, Dimaşk'te Ebû Zür'a, Kayravan'da Sehnûn b. Said gibi alimler her yerde tanınmaktadır. Hal böyleyken imamın tanınmaması, onun gerçekten bu kadar ilim ve fazilet sahibi olup olmadığını sorgulattığını düşünmektedir. İmamın gaybı bildiği iddiasını ise gaybı bilen birisinin, düşmanlarından korkmayacağını ve saklanma ihtiyacı duymayacağı delili üzerinden eleştirmektedir. Ancak iddia edilen imamın saklandığı ve can korkusu taşıdığı belirtilmektedir. Oysa bu durum iddia ettikleri imamın gaybı bilme yeteneği ile çelişmektedir. Ebu Ali'ye göre bu vb. durumlar imamın gerçekten var olup olmadığı ve iddia edilen özelliklere sahip bulunup bulunmadığı konusunda ciddi şüpheler içermektedir. Rafizîlerin bu konularda da Kur'ân'la çeliştiğini belirtmektedir.²²⁵

2.4.4. Hâriciler

Hârici kelimesi, "*çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek*" anlamına gelen "*hurûc*" kökünden türemiştir. Bu kelimeye nisbet eki eklenerek oluşturulan hârici, "*ayrılan, isyan eden*" anlamında kullanılmaktadır. Hâriciler, kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticiler ve muhalifleri tarafından, "*cemaatten çıkanlar*" ve "*dinden veya haktan uzaklaşanlar*" olarak tanımlanmıştır. Şehristânî'ye göre hârici, ümmetin ittifak ettiği meşru bir halifeye başkaldıran kimse olarak tanımlanır.²²⁶ Muhaliflerince "*mârîka*" yani "*dinden çıkmış*" olarak da adlandırılmışlardır.

Hâriciler, kendilerini "*kafirlerin arasından çıkararak Allah'a ve peygamberine hicret edenler*" ve "*Allah yolunda savaşım O'nun rızası için canlarını ve mallarını satan kimseler*"

²²⁴ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 135-136.

²²⁵ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 137-139.

²²⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 146.

olarak tanımlar. Bu bağlamda, "*ehl-i şurât*" gibi isimleri de benimsemişlerdir. Hâricilere ayrıca, Sıffın olayının ardından hakemleri kabul etmemeleri nedeniyle "*muhakkime*" ve Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle "*Harûriyye*" adları da verilmiştir. Hâricilerin doğuşu, genellikle Sıffın Savaşı'nda hakem meselesinin ortaya çıkışı ile ilişkilendirilmektedir. Sıffın Savaşı'nda Ali b. Ebû Tâlib'in, Muâviye ile yaşadığı anlaşmazlık, Amr b. Âs'ın önerisiyle çözüm için Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak, hakem tayinini kabul eden Ali'ye karşı çıkan bir grup, Ali'yi terk ederek Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'ya çekilmiş ve böylece ilk Hâricî zümre teşekkül etmiştir.²²⁷

Ebu Ali, eserde Hâricilerin, alt kollar hariç dört fırkaya ayrıldığını ve bu fırkaların kendi aralarındaki görüş ayrılıklarına esir alma konusu örneğinde değinmektedir. Onun bu örneği Hârici fırkaların kendi aralarında şiddet ve yönetim konusundaki farklı yaklaşımları, onların teolojik ve hukuki görüşlerinin çeşitliliğini yansıtmaları açısından önemlidir.²²⁸

Ebu Ali, Hâricilerin, Hz. Ali'yi ve onunla birlikte olan Muhacir ve Ensar'ı küfre girmekle suçladığını dile getirmektedir. Hârici düşüncenin bu suçlamalardaki temel referans noktasının ise "Hz. Ali'nin tek amacının yönetici olmak ve Müslümanların kanını dökmek" olduğunu belirtmektedir. Hâricilere göre, Hz. Ali, insanlar onun yöneticiliğini istemediği halde yönetici olmak için Müslümanları katletmiş ve bu nedenle küfre düşmüştür. Hz. Ali ve taraftarlarının, Müslümanların imamı olmasına rağmen, tahkim olayında hakem tayinini kabul etmesiyle imanından şüphe eden Hâriciler, Hz. Ali'nin ve destekçilerinin tekfir edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.²²⁹

Hz. Ali ve destekçileri ise, Hâricilerin bu iddialarına karşı, insafli olmayı ve Allah'ın kitabını hakem kılmayı önererek, Hz. Ali'nin amacının sadece başa geçmek değil, Kur'an'ı ikame etmek, hakikati ortaya çıkarmak ve dini desteklemek olduğunu savunmuşlardır. Hz. Ali'nin, Müslümanların kanını dökme suçlamasına karşı savunması, Kur'an'da yer alan emirleri yerine getirdiği şeklindedir. Bu emirler, azgın grupla savaşmayı ve Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırgan tarafla savaşmayı içermektedir. Ayrıca, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in yönetim tarzlarına bakıldığında, adil bir şekilde hükmettikleri ve devletin malını eşit dağıttıkları görülecektir. Aynı şekilde, Hz. Ali de adil bir yönetici olarak, Kur'an'ın hükümlerine muhalefet etmeden yönetmiş ve devletin malını eşit dağıtmıştır. Bu nedenle, Hz. Ali'nin de Hz.

²²⁷ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâriciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-171.

²²⁸ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 173-174.

²²⁹ el-Cübbâî, *Kitabü'l-Makalat*, 176-177; Tözluyurt, "Kelâmî Ekollere Bakışı", 62.

Ebubekir ve Hz. Ömer gibi adil bir yönetici olduğu ve ona itaat etmenin farz olduğu savunulmuştur.²³⁰ Hâricilerin bu düşünceleri sebebiyle Kur'ân'a muhalefet ettiklerini belirten Ebu Ali, eserinde Hâricilerin tekfir ederek onların İslam dairesinden çıktığını belirtmiştir.²³¹

2.4.5. İmamiye

Ebu Ali, İmamiye ekolünün Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e biatı, Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin kızının evliliği ve Hz. Fatıma'nın Fedek arazileri konusundaki iddialarını eleştiri süzgecinden geçirmiştir.

Ebu Ali, İmamiye'nin, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifeliğine Hz. Ali'nin ölüm korkusu sebebiyle ses çıkartmadığı iddialarını temelsiz bulmaktadır. Ayrıca Hz. Ali'nin Muhacir ve Ensar'la birlikte Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'e biat ettiğini ve bunun İslam toplumu tarafından icma ile kabul edildiğini vurgulayarak iddialarının yetersiz olduğunu belirtmiştir. Öte yandan Hz. Ali'nin kızı ile Hz. Ömer'in evliliği konusunda İmamiye'nin, Asiye'nin Firavun'un yanında olmasıyla kıyaslamasını eleştirmiştir. O, İmamiye'nin bu konudaki iddiasının, Hz. Ali'nin kızının Hz. Ömer'in yanında zorla tutulduğuna yönelik bir düşünceye kapı araladığını belirtmektedir. Bu düşüncenin mesnetsiz olduğunu İslam toplumu tarafından bu evliliğin kabul edilmesi üzerinden temellendirmektedir.²³²

İmamiye tarafından Fedek arazileri konusunda Hz. Fatıma'nın elinden Hz. Ebubekir tarafından zorla alındığı söylemlerini de eleştiren Ebu Ali, bu iddiaların Râfiziler'den Şeytânü't-Tak'ın uydurduğunu ileri sürmüştür. Çünkü Fedek "*Allah'ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir*"²³³ ayeti kapsamında olduğunu Hz. Fatıma'nın da "*(Allah'ın verdiği bu ganimet malları,) yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan fakir Muhacirlerindir*"²³⁴ bu ayet kapsamında diğer Müslümanlar gibi olduğunu belirtmiştir. Fethedilen yerlerin Fedek hükmünde değerlendirildiğini ve bu arazilerin tüm Müslümanlara ait olduğunu ifade eden Ebu Ali, bu yöndeki iddiaların cahil, kendini bilmez ve dini taklitten ibaret gören kimseler tarafından ortaya atıldığını ifade etmiştir.²³⁵

²³⁰ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 178-179.

²³¹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 180.

²³² el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 184-185.

²³³ el-Haşr, 59/7.

²³⁴ el-Haşr, 59/8.

²³⁵ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 186-187.

2.5. Eserde Ele Aldığı Mezheplere Karşı Yaklaşımı

Ebu Ali'nin *Kitâbü'l-Makâlât'ını* makâlât türü eserlerden farklı bir yaklaşımla telif ettiği söylenebilir. Bunun yanı sıra görülebildiği kadarıyla eserinde yer verdiği ekolleri daha çok reddiyeci bir tarzda ve eleştirel bir dil kullanarak işlemeye çalışmıştır. Genel olarak eserinde Mürcie, Haşviyye, Rafiziler ve Hariciler olmak üzere dört mezhebe yoğunlaşmakta ve bu mezheplerin alt kollarını ele almaya çalışmaktadır. Eserde konu edindiği fırkalara karşı muhtemeldir ki Mu'tezili düşüncenin mihne sonrası yaşadığı aşağılanma nedeniyle eleştirel ve sert bir üslupta yaklaşan Ebu Ali, ekollerin görüşlerini genel olarak Kuran üzerinden deliller kullanarak eleştirmektedir. Çünkü Ebu Ali'ye göre din en orijinal haliyle Kur'ân'da ortaya konulmaktadır.

Ebu Ali, Mürcie mezhebini iman-amel ilişkisine olan yaklaşımı ve Allah'ın vaad ettiği cezasını erteleme düşünceleri sebebiyle sert bir şekilde eleştirmektedir. Öte yandan o, Mürcie'yi ihtilaf eden gruplardan ilki olarak da kabul etmektedir. Muhkem ayetler konusunda da tevile gitmeleri ve Allah'ın kitabına muhalefet etmeleri sebebiyle Mürcie'yi İslam dairesi içerisinde çıkartmıştır.²³⁶

Haşviyye konusunda çok sert ve olumsuz bir tutum sergileyen Ebu Ali, Haşviyyeyi ayak takımı, yandaş, avane, uykucu, şaşkın, sarhoş ve cahil kimseler topluluğu olarak tanımlamaktadır. Haşviyyeye sert bir yaklaşımı olan Ebu Ali, Haşviyyenin Kurandan uzaklaştığını hadislere yaklaştığını ifade etmektedir. Hadisler konusunda çoğunun birbiriyle zıt ve çelişik olduğunu, uydurulduğunu ve batıl olduğunu dile getiren Ebu Ali rivayetlerin çoğunun da mantıksız ve Kuran'a zıt olduğunu düşünmektedir. Hadislere karşı olumsuz bir bakış içerisinde bulunan Ebu Ali, hadislerin din gibi algılanmaması ve dikkat edilmesi gerektiğini, asıl Kuran'a önem verilmesi incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Onun hadislere olan bu tavrı bizleri Mu'tezili düşüncenin hadislere bakışını yeniden incelemeye itmektir. Haşviyyenin dilin kurallarını ve münazarayı da bilmediğini belirten Ebu Ali, onların öne sürdüğü rivayetlerin tutarsız olduğunu, dini kendi heva ve arzularına göre kullanmaya çalıştıklarını da belirtmektedir. Haşviyyeye karşı bu sert ve olumsuz tavrının nedeninin ne olduğu tam olarak bilinemese de karşı mihnenin olduğu dönemde bulunması ve Haşviyyenin yönetime çok yakın bir konumda bulunması kanaatimizce buna bir etken olarak gözükmektedir.²³⁷

²³⁶ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 57-180.

²³⁷ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 58-122.

İslam'ın temel prensiplerine sadık kalmayı, aşırı inanç ve uygulamalardan uzak durmayı vurgulayan Ebu Ali, Şii düşüncede benimsenen, tevhid, adalet, imamet ve ibadet konularında aşırı ve yanlış gördüğü inanç ve uygulamaları eleştirmektedir. O, doğru ve mutedil Şii fırkaları olumlu bir şekilde değerlendirirken, Rafiziler ve diğer aşırı fırkaların inanç ve uygulamalarını şiddetle eleştirmektedir. Onların özellikle imamet ve iyiliği emretme konusundaki farklı yaklaşımlarını olumsuz bulan Ebu Ali, Rafizilerin gayb konusundaki yaklaşımlarına Kuran ekseninde akli deliller göstererek köşeye sıkıştırmaktadır. Mutedil olan Şii fırkaların bulunduğunu ve bunlarda bir sıkıntı olmadığını belirten Ebu Ali, Rafizilerin kendi aralarında ihtilaf ettiklerini ve akla mantığa uymayan görüşler ileri sürdüklerini düşünmektedir.²³⁸

Hariciler konusunda onların aşırı ve sert dini yorumlarına karşı eleştirel ve savunmacı bir tutum sergileyen Ebu Ali, Hz. Ali ve onun yönetimini Haricilerin iddiaları karşısında savunmaktadır. Hâricilerin tekfirci ve şiddet yanlısı görüşlerine karşı çıkan Ebu Ali, İslam'ın temel değerlerini ve adalet anlayışını vurgulayarak, aşırılıklardan uzak durulması gerektiğini savunmaktadır.²³⁹

Ebu Ali, görülebildiği kadarıyla genel olarak mezhepleri eleştirel ve reddiyeci bakış açısıyla ele almaktadır. Onun bu sert tavrının Mu'tezili düşüncenin içerisinde bulunduğu buhrandan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ekole gelen eleştirilere cevap verme, ekolü eski parlak dönemine döndürme çabasının da bu bakış açısına neden olabilmesi ihtimal dahilindedir. Ebu Ali, bahse konu olan mezheplerin Allah'ın kitabına muhalefet ettiklerini ve ondan yüz çevirdiklerini belirtmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı onların İslam dairesinden çıktıklarını ifade etmektedir.

2.6. Ebu Ali el-Cübbâi Sonrası Mu'tezili Düşüncenin Serüveni

Hocası Şahham'ın vefatından sonra Basra Mu'tezilesinin lideri olan Ebu Ali, uzun dönem ekole önderlik yapmış ve ekolün eski parlak günlerine dönmesi için çaba sarfetmiştir. Ebu Ali'nin vefatından sonra, Basra Mu'tezilesi önemli bir krizle karşı karşıya kalmış ve bu kriz, Behşemiyye-İhşidiyye mücadelesi olarak bilinen olayla doruk noktasına ulaşmıştır. Bu ihtilafın, Ebu Haşim'in babası Ebu Ali'nin öğretilerini reddetmesi gibi bazı farklılıklara dayandığı ifade edilmektedir. Ancak asıl sebep, Basra ekolü içindeki liderlik mücadelesidir.

²³⁸ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 126-142.

²³⁹ el-Cübbâi, *Kitabü'l-Makalat*, 173-178.

Ebu Ali'nin ardından, ekole liderlik yapabilme potansiyelleriyle öne çıkan isimler, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer es-Saymeri ve Ebu Haşim olmuştur.²⁴⁰

Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer es-Saymeri, Ebu Ali'nin öğrencileri arasında en önde gelenlerinden birisidir. Zira Ebu Ali'nin onu "Şeyhimiz Ebu Abdullah" olarak anması onun otoritesine ve ona duyduğu saygıya işaret etmektedir.²⁴¹ Saymeri, Ebu Ali'nin öğretilerine olan sadakati ve Askerimükrem'de Mu'tezile ile Şia arasındaki uzlaştırma çabalarını engellemesiyle dikkat çekmiştir. Ebu Ali'nin vefatından sonra, Saymeri'nin ekolün lideri olma beklentisi oldukça doğaldı. Nitekim İbnü'n-Nedim de riyaset makamının Ebu Ali'den sonra Saymeri'ye geçtiğini ifade etmektedir. Ancak, olayların Saymeri'nin arzu ettiği şekilde gelişmediğini ifade etmek mümkündür. Nitekim Ebu Haşim, zekâsı ve yeteneği ile öne çıkarak, kısa sürede Ebu Ali'nin bazı öğrencileri tarafından lider olarak kabul görmüştür. Bu durum, Saymeri'nin liderlik beklentilerini tehdit etmektedir. Saymeri, Ebu Haşim'in Ebu Ali'nin öğretilerine sadık kalmadığını iddia ederek, onun liderliğine karşı çıkmıştır. Saymeri'nin Ebu Haşim'e karşı saldırıları, özellikle "ahval" ve "istihkaku'z-zem" konularında yoğunlaşmış ve nihayetinde Ebu Haşim'i tekfir edecek kadar ileri gitmiştir. Ebu Haşim de Saymeri'yi ilmi açıdan yetersiz bulmuş ve onun hakkında olumsuz değerlendirmelerde bulunmuştur. Muhammed b. Ömer es-Saymeri, Askerimükrem'den ayrılarak Bağdat'a gitmiş ve burada Ebu Bekir İbnü'l-İhşid ile tanışarak İhşidiyye ekolünün temellerini atmıştır. İbnü'l-İhşid, Saymeri'den sadece kelam ilmini değil, Behşemiyye'ye karşı olan nefretini de almış ve Bağdat'ta İhşidiyye ekolünü kurmuştur. Bu ekol, Bağdat'tan Basra'ya ve hatta Yemen'e kadar yayılmış, Ebu Hafs el-Mısri gibi önemli isimler tarafından temsil edilmiştir.²⁴²

İki ekol arasındaki mücadelenin yoğunlaştığı dönemde, Basra'daki Büveyhi Veziri Ebü'l-Kasım Sa'd el-İsfahani, taraflar arasında bir toplantı düzenleyerek bir uzlaşma arayışına girmiştir. Ancak bu toplantıda uzlaşma sağlanamamış ve tartışmalar devam etmiştir. İhşidiyye ekolünün en önemli isimlerinden biri olan Ebü'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummani, Bağdat'ta İhşidiyye'yi temsil etmiş ve Behşemiyye'ye karşı çeşitli eserler yazmıştır. Ancak zamanla İhşidiyye'nin etkisi azalmış ve Ebu Ali'nin mirasını da sahiplenerek Basra ekolü içerisinde Behşemiyye'nin hakimiyeti pekiştirilmiştir.²⁴³

²⁴⁰ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 109.

²⁴¹ İbnü'n-Nedim, *El-Fihrist*, 586.

²⁴² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 96.

²⁴³ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 108-113.

Sonuç olarak, Behşemiyye-İhşidiyye mücadelesi, liderlik mücadelesinin doktrinel farklılıklar kisvesi altında yürütüldüğünü göstermektedir. Ebu Haşim ve Ebu Bekir İbnü'l-İhşid gibi figürler arasındaki bu mücadele, Basra Mu'tezilesi'nin bir asır boyunca şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve nihayetinde Behşemiyye'nin baskın ekol olarak kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreç, liderlik mücadelesinin ne denli karmaşık ve çok katmanlı olabileceğini gözler önüne sermektedir.²⁴⁴

2.7. Ebu Ali el-Cübbâî'nin Mu'tezile ve İslam Düşüncesine Katkısı

Ebu Ali el-Cübbâî, Ebü'l-Hüzeyl'den sonra Mu'tezili düşünce içerisinde ve yaşadığı dönemin en ünlü ve en büyük kelmancısı olarak anılmaktadır. Nitekim o, Mihne sonrası dönemde Mu'tezili düşüncenin Gümüş Çağ'ında veya başka bir deyişle ekolün ikinci döneminde dünyaya gelen ve Mu'tezili düşüncüyü canlandırmaya çalışan önemli isimlerden biridir.²⁴⁵ Hocasının vefatının ardından Basra Mu'tezile'sinin önderliğini üstlenen Ebu Ali, Mu'tezili düşüncüyü yeniden ayağa kaldırma ve eski günlerine döndürme çabası göstermiştir. Ebu Ali'nin bu süreçte pek çok eser yazdığı ve münazaralara katıldığı aktarılmaktadır. O, bu yönleriyle kendisinden sonraki Mu'tezili alimleri de etkilemiştir. Onun kelam ve fıkıh alanındaki görüşleri, Mu'tezile mezhebinin temel yapı taşlarını teşkil etmiş ve İslam dünyasında uzun süre etkili olmuştur. Ebu Ali, kaleme aldığı eserler ve ortaya koyduğu fikirlerle, İslam düşüncesinde rasyonel ve eleştirel düşüncenin önemini vurgulayan önemli bir miras bırakmıştır.

Ebu Ali'den sonra eser veren Kâdı Abdülcebbar ve İbnü'l-Melâhimî gibi pek çok Mu'tezili alim, Ebu Ali'ye atıfta bulunurken ona olan saygı ve ilimdeki derinliği sebebiyle "şeyhimiz" ifadesini kullanmaktadır.²⁴⁶ Mu'tezili düşünce için önemli bir konumda olan Ebu Ali, yalnızca akaid konularıyla ilgilenmemiş, disiplinler arası konulara da eğilmiştir. Günümüze ulaşmamış olsa da öğrencilerinin isteği üzerine bir tefsir kaleme aldığı, dil bilimsel açıdan olaylara çeşitli yaklaşımlar sergilediği ve nahve çok önem verdiği aktarılmaktadır. Onun dil kurallarına bu denli önem vermesi, *Kitâbü'l-Makâlât'ta* ele aldığı bahislerde özellikle Kur'an konusunda görülmektedir.²⁴⁷

Basra Mu'tezilesi'nin görüşlerini yansıtan en eski eser olma özelliği taşıyan *Kitâbü'l-Makâlât'ı* literatüre kazandıran Ebu Ali, Mihne sonrası dönemde Mu'tezili düşüncenin seyrini,

²⁴⁴ Koloğlu, *Cübbailer'in Kelam Sistemi*, 117.

²⁴⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 396.

²⁴⁶ Karahüseyin, *Mu'tezili Düşüncenin Farklılaşması*, 79.

²⁴⁷ el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makalat*, 97-102.

ilgilendiği konuları ve ekole karşı gelen eleştirilere karşı nasıl bir üslup benimsediğini görmemiz açısından büyük bir katkı sunmuştur.²⁴⁸

Mihne sonrası dönemde gücünü kaybeden ve halk nezdinde itibarı azalan Mu‘tezili düşünceyi eski günlerine getirmeye çalışan ve bu çabası sayesinde Mu‘tezili düşünceyi bir nebze olsun sonraki nesillere aktarmayı başaran Ebu Ali’nin, İslam düşüncesine ve Mu‘tezili düşünceye katkısı büyüktür. Mu‘tezili düşünceye olan katkılarının yanı sıra, İslam düşüncesine belki de en büyük katkısı, Sünni düşüncenin iki damarından biri olan Eş'ariliğin önderi Ebü'l-Hasen el-Eş‘arî’nin yetişmesine vesile olmasıdır. Her ne kadar farklı bir ekole mensup olsa da İslam düşünce anlayışının çeşitliliğini göstermesi açısından bu durum önemlidir.

Kitâbü'l-Makâlât isimli eseri ise Mu‘tezilî düşüncenin yeniden ihya sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Eser, Mu‘tezilî kelamın ve düşüncenin temel prensiplerini, mezhepler arası eleştirileri ve tarihi olaylara yaklaşımlarını içerdiğinden *Kitâbü'l-Makâlât*, Mu‘tezilî düşüncenin ve İslam teolojisinin gelişimi hakkında önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.8. Bölüm Değerlendirmesi

Ebu Ali el-Cübbai, Mu‘tezilî düşüncenin yeniden ihya döneminde önemli bir alim olarak bilinmektedir. Eserlerinin büyük bir kısmının doğal afetler, kütüphane kayıpları veya istilalar sonucu yok olduğu düşünülse de ona ait olduğu kabul edilen bazı metinler üzerinden bilgi edinmek mümkündür. Bu eserler arasında *Kitâbü'l-Makâlât* önemli bir yer tutmaktadır.

Kitâbü'l-Makâlât, Dırar b. Amr’ın *Kitabu't-Tahrîş* adlı eserinde Ebu Ali’ye atfedilen bir metin olarak dikkat çekmektedir. Yemen kütüphanelerinde bulunan ve *el-Fevaid* adlı bir mecmuada yer alan bu eser, İbnü'l-Murtaza tarafından da zikredilmiştir. Dr. Hassan Ansari'nin tanıtım yazısında, Kâdî Abdülcebbar’ın *Fazlü'l-İtîzal* adlı eserinde Ebu Ali’den yaptığı alıntılarla bu eserin varlığı doğrulanmaktadır. Ansari, eserin Karmatiler gibi konuları ele alması nedeniyle Mu‘tezilî düşüncenin önemli bir belgesi olduğunu belirtmektedir.

Kitâbü'l-Makâlât, Basra Mu‘tezilesi’nin görüşlerini yansıtan en eski metinlerden biridir. Ebu Ali, eserde, İslam toplumunun kelam, fıkıh ve siyasi konularda yaşadığı ihtilafları Kur'an merkezli bir yaklaşımla ele almaktadır. Ebu Ali, insanların kişisel arzularının ve düşüncelerinin ihtilaflara yol açtığını, bu nedenle Kuran'ın derinliklerini irdelemekten kaçındıklarını savunmaktadır.

---

²⁴⁸ Schmidtke, “Introduction”, 6.

Ebu Ali, eserinde çeşitli mezhepleri ele alır. Mürcie, Haşviyye, Revafız ve Havaric gibi mezheplerin inançlarını Kur'an ve akıl açısından eleştirir. Özellikle Haşviyye'ye yönelik eleştirileri dikkat çekicidir. Ebu Ali'nin hadis tenkidine yönelik yaklaşımları, Mu'tezilî düşüncenin rivayetlere ilişkin tutumuna ışık tutmaktadır. Hadislerin tenkidi meselesi ve sünnete yaklaşım metodu, eserde detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Ebu Ali, Mu'tezilî düşüncenin ana hatlarını oluşturan Usûl-i Hamse'yi (beş temel esas) Kitabü'l-Makalat'ta açıklamaktadır. Bu esaslar, Mu'tezilî düşünceyi diğer İslam mezheplerinden ayıran temel özelliklerdir ve Ebu Ali'ye göre bir kimsenin İslam dairesi içinde kabul edilebilmesi için bu esasları benimsemesi gerekmektedir.

Ebu Ali, İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasi olaylara tarihçi titizliğiyle yaklaşır. Hz. Peygamber'in vefatı, Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi, Hz. Ömer'in şehit edilmesi ve Hz. Osman'ın katli gibi olaylar detaylı bir şekilde ele alınır. Hz. Osman'ın katli, Mu'tezilî düşüncenin zulmeden yöneticilerin görevden alınması gerektiği görüşünü destekler niteliktedir.

Ebu Ali, Mürcie mezhebini iman-amel ayrımı ve tövbe konusundaki görüşleri nedeniyle eleştirir. Ona göre, Mürcie'nin Allah'ın vaidinden (cezasından) döneceği düşüncesi yanlıştır ve Kur'an'a aykırıdır. Mürcie'nin iman tanımının yetersiz olduğunu ve amelin imanla birlikte ele alınması gerektiğini savunur.

Haşviyye, dini konularda metinlerin açık anlamlarına sıkı sıkıya bağlı kalan, akıl yürütmeyi reddeden bir yaklaşımdır. Bu grup, Allah'a atfedilen organik özellikleri doğrudan kabul eder ve Allah'ı cismani bir varlık olarak düşünmektedir. Selefiyye, bazı Şii mezhepleri ve Müşebbihe ve Mücessime gibi akımlar bu görüşü benimsemektedir. Ebu Ali, Haşviyye'yi sert bir şekilde eleştirmekte ve onları zalim kişilere destek olan, adaletsizliği savunan bir grup olarak tanımlamaktadır. Ebu Ali'ye göre Haşviyye, Kur'an'a uygun hadisleri terk edip, Kur'an'a aykırı olanları kabul etmektedir. Ebu Ali, Haşviyye'yi Kur'an'ın ve İslam'ın temel prensiplerine aykırı inançları benimseyen bir grup olarak kabul etmektedir. Ona göre, Haşviyye'nin iddiaları batıl ve cehalete dayalıdır, bu nedenle Haşviyye'ye ve görüşlerine dikkat edilmelidir.

Ebu Ali, Şia içerisinde doğru yolda olan ve aşırılıklardan kaçınan bir grubun varlığını kabul etmektedir. Bu grup, tevhid ve adalet ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır ve Hz. Ali'ye derin bir bağlılık duymaktadır. Ancak, Rafiziler hakkında eleştirel bir tutum sergileyerek, onların sapkın inançlara sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ebu Ali, Haşviyye ve Rafizilere karşı sert eleştiriler yöneltmekte ve onların Kur'an'a ve İslam'ın temel prensiplerine aykırı inançlara sahip olduğunu savunmaktadır. Haşviyye'nin akıl yürütmeyi reddetmesi, Allah'ın sıfatları ve doğası hakkındaki

yanlış inançları ve liderlik seçimindeki hataları, Ebu Ali'nin eleştirilerinin merkezinde yer alır. Rafiziler ise doğru yolda olan Şia gruplarından ayrılarak sapkın inançlara yönelmiş olarak görülür.

Ebu Ali, Hâricilerin dört ana fırkaya ayrıldığını ve esir alma konusundaki farklı yaklaşımlarını vurgulamaktadır. Hâriciler, Hz. Ali'yi yönetici olmak için Müslümanları katletmekle ve küfre düşmekle suçlamışlardır. Ebu Ali, Hz. Ali'nin amacının Kur'an'ı ikame etmek ve dini desteklemek olduğunu ifade etmektedir. Bir yandan Hâricilerin aşırı ve tekfirci yaklaşımlarını eleştirirken diğer yandan İslam'ın temel değerlerine vurgu yapmaktadır. Ebu Ali, Hâricilerin İslam'dan çıktıklarını ve Kur'an'a muhalefet ettiklerini düşünmektedir.

İmamiye'nin iddialarını da eleştiren Ebu Ali, Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e biat ettiğini ve İmamiye'nin iddialarının temelsiz olduğunu savunur. Ebu Ali; Mürcie, Haşviyye, Rafiziler ve Hâriciler gibi mezheplere karşı eleştirel ve sert bir tutum sergiler. Mezheplerin Allah'ın kitabına muhalefet ettiğini ve bu sebeple İslam dairesinden çıktıklarını savunmaktadır.

SONUÇ

Ebu Ali el-Cübbâi (ö. 303/916), Mu'tezilî düşüncenin önde gelen isimlerinden biri olup, ekolün önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Basra kolunun lideri olan Şahham'dan (ö. 270/883) ders almış olan Ebu Ali, hocasının vefatının ardından ekolün önderi konumuna yükselmiştir. Birçok eser kaleme alan Ebu Ali, ekol içinde "şeyhimiz" olarak anılmaktadır. Günümüze ulaşan ve yeni keşfedilen tek eseri olan "Kitâbü'l-Makâlât" dönemin ilmi meselelerine ışık tutması ve Basra ekolünün görüşlerini yansıtmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, Karmatiler hakkında yazılan en eski eserlerden biri olması da eserin değerini artırmaktadır. Ebu Ali'nin bu eseri kaleme alması, onun mezhep içerisindeki etkin konumuna işaret etmektedir. Çalışmamızın ana konusu olan "Kitâbü'l-Makâlât", İslam Mezhepleri Tarihi perspektifiyle incelenmiştir. Eser hakkındaki incelemeler sonucunda elde edilen bulgular şu şekilde ifade edilebilir;

Ebu Ali el-Cübbâi'nin Kitâbü'l-Makâlât isimli eseri, İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepsel ayrılıklara karşı bir tepki niteliğinde yazılmış bir reddiye olarak öne çıkmaktadır. Ebu Ali, eserin başında İslam toplumunda yaşanan kafa karışıklığını giderme ve mezhepler arasındaki tartışmalara son verme amacı taşıdığını açıkça belirtmiştir. Burada dikkat çeken nokta, Ebu Ali'nin yalnızca bir düşünce ya da mezhebi savunmakla kalmayıp, dönemin ilmi meselelerine geniş bir perspektifle yaklaşarak eleştiri ve çözüm sunmaya çalışmasıdır. Bu, Ebu Ali'nin hem derin bir entelektüel birikime sahip olduğunu hem de toplumsal sorunlara karşı bir çözüm üretme gayesi taşıdığını göstermektedir.

Eserin en belirgin yönlerinden biri, Ebu Ali'nin mezheplere karşı son derece sert ve reddiyeci bir üslup benimsemiş olmasıdır. Ebu Ali, Mu'tezilî düşüncenin bir savunucusu olarak, diğer mezhepleri sadece eleştirmekle kalmamış, onları İslam'ın temel ilkelerine aykırı olarak nitelendirmiştir. Özellikle Mürcie, Haşviyye, Şia, Rafiziler, Hariciler ve İmamiye mezheplerine yönelik eleştirileri, onun mezhepler arası tartışmalarda net bir duruş sergilediğini ortaya koymaktadır. Bu sert üslup, Ebu Ali'nin kendi mezhepsel görüşlerini bir tür "hakikat" olarak gördüğünü ve diğer mezhepleri bu hakikat karşısında yanlış konumlandığını düşündürmektedir. Ancak Ebu Ali, bu eleştirilerinde tamamen öznel değil; aksine Kur'an merkezli ve akli delillere dayalı argümanlar öne sürmüştür. Bu da onun eleştirilerinin sağlam bir düşünsel temele dayandığını göstermektedir.

Eser boyunca Ebu Ali'nin en dikkat çeken özelliği, tüm eleştirilerini Kur'an ayetleri ve akli istidlâllerle temellendirmesidir. Ebu Ali, mezheplerin çoğunlukla Kur'an'ı yanlış

anladığını ya da yanlış yorumladığını savunarak, kendi görüşlerinin Kur'an'a uygun olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda özellikle Mürcie mezhebine yönelik eleştirileri öne çıkmaktadır. Ebu Ali, Mürcie'nin iman-amel ayrımını eleştirirken, onların Kur'an'dan delil getirmedeki hatalarını gözler önüne sermeye çalışmıştır. Aynı şekilde Haşviyye mezhebini ele alırken, hadislerin yanlış kullanımına ve rivayetlerin çelişkili yapısına dikkat çekmiş, bu mezhebin Kur'an ve mantıkla bağdaşmadığını savunmuştur. Ebu Ali'nin Kur'an'a bu denli vurgu yapması, onun mezhepsel tartışmalara katı bir "nas" anlayışıyla yaklaştığını, her türlü dini düşünceyi bu kaynağa göre değerlendirdiğini göstermektedir.

Ebu Ali'nin Kitâbü'l-Makâlât'ta en sert eleştirilerini yönelttiği grup Haşviyye mezhebidir. Bu mezhebe karşı son derece ağır ifadeler kullanarak onları "işe yaramaz, cahil ve sapkın" olarak nitelendirmiştir. Haşviyye'nin, hadis anlayışına ve kullandıkları rivayetlere yönelik eleştirilerinde, Ebu Ali'nin Mu'tezilî düşünceye uygun olarak hadislerin akıl süzgecinden geçirilmesi gerektiği görüşü öne çıkmaktadır. Haşviyye'nin rivayetlerini mantıksız ve çelişkili olarak nitelendirmesi, Mu'tezilî düşüncenin hadis karşısındaki eleştirel tavrını gözler önüne sermektedir. Bu durum, dönemin hadis anlayışına yönelik eleştirilerin sadece kelimî tartışmalarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda siyasi ve toplumsal tartışmalarla da bağlantılı olduğunu gösterir.

Şia ve Rafiziler hakkındaki değerlendirmelerinde Ebu Ali, mutedil Şii grupları İslam'ın temel ilkelerine bağlı kalmakla övmüş ancak Rafizileri aşırılıkları nedeniyle eleştirmiştir. Özellikle Rafizilerin imamet konusundaki aşırı inançlarına sert eleştiriler yönelten Ebu Ali, bu inançların İslam'ın birliğini tehlikeye soktuğunu savunmuştur. İmamiye mezhebine gelince, onu Şia'dan ayrı bir başlık altında ele alması, bu mezhebi kendi içinde farklı bir değerlendirmeye tabi tuttuğunu göstermektedir. İmamiye'nin imamet anlayışına yönelik eleştirileri, mezheplerin sadece kelimî değil, aynı zamanda siyasi iddialarına karşı da bir tavır aldığını göstermektedir. Ebu Ali, İmamet'in icma ile belirlenmesi gerektiğini savunmuş, fitneye yol açacak aşırı iddialara karşı çıkmıştır. Bu yaklaşım, Mu'tezilî düşüncenin toplumsal ve siyasi istikrarı savunan tutumuyla uyumludur.

Ebu Ali el-Cübbâî'nin eseri, sadece mezhepler arası tartışmalara ışık tutmakla kalmaz aynı zamanda bu tartışmaların İslam toplumu üzerindeki etkilerini de analiz eder. Mezheplerin karşılıklı tekfir etmesi, Ebu Ali'ye göre İslam'ın birliğini zedeleyen en büyük sorunlardan biridir. Bu nedenle, Ebu Ali'nin mezheplere yönelik eleştirileri, sadece bir düşünce savunusu değil, aynı zamanda toplumsal barışa katkı sunma amacı taşır. Mezheplerin temel inançlarını Kur'an'a aykırı bulması, Ebu Ali'nin bu grupların İslam'ın özünü bağdaşmadığına inandığını

ortaya koyar. Dolayısıyla, Ebu Ali'ye göre Kitâbü'l-Makâlât yalnızca mezhepsel bir eleştiri değil, aynı zamanda İslam toplumunda birliğin nasıl sağlanacağına dair bir manifestodur.

Ebu Ali el-Cübbâî eserinde doğrudan Mu'tezilî düşünceyi savunmaktadır. Eserin genel yapısı ve kullanılan argümanlar, onun bu düşünceyi "hakikat" olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Mu'tezilî ekolün temel ilkelerinden olan adalet, tevhid ve akılcılığa verilen önem gibi unsurlar, eserin her bölümünde kendini hissettirmektedir. Özellikle mezheplerin delillerini akli istidlâller yoluyla çürütmeye çalışması, Mu'tezilî metodolojinin en belirgin özelliklerindedir. Ebu Ali dile getirmese de kendi ekolünü "Fırka-i Naciye" olarak görmektedir ve İslam'ın gerçek kurtuluş yolunu Mu'tezilî düşüncede bulduğunu göstermektedir.

Ebu Ali el-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât eseri, İslam Mezhepleri Tarihi açısından hem eleştirel bir reddiye hem de Mu'tezilî düşüncenin savunusudur. Mezhepleri Kur'an ve akli deliller ışığında değerlendiren Ebu Ali, diğer mezhepleri sert bir şekilde eleştirirken, toplumsal barış ve İslam'ın birliği gibi temel meseleleri de ön planda tutmuştur. Onun mezheplere yönelik sert tavrı, dönemin siyasi ve dini atmosferiyle de yakından bağlantılıdır. Bu eser, mezhepler arası tartışmaların tarihsel bağlamda nasıl şekillendiğini ve bu tartışmaların İslam toplumuna etkilerini anlamak açısından önemli bir kaynaktır.

Bu eser özelinde farklı çalışmalar yapılması da mümkündür. Ebu Ali el-Cübbâî'nin fikirleri, özellikle Kâdı Abdülcebbar'ın eserlerinde yankı bulmuştur. Fazlû'l-İ'tizal ve el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl gibi eserlerde Ebu Ali'nin görüşlerinin izlerini sürmek mümkündür. Bu açıdan, Ebu Ali'nin Kitâbü'l-Makâlât'taki fikirleri ile Kâdı Abdülcebbar'ın görüşlerinin karşılaştırılması, Mu'tezilî düşüncenin evrimini ve bu ekol içindeki tartışmaların nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olabilir. Karşılaştırmalı bir analiz, Ebu Ali'nin temel görüşlerinin hangi açılardan değiştirildiğini veya geliştirildiğini ortaya koyacaktır. Ayrıca, bu çalışma, Mu'tezilî düşüncenin zamanla nasıl sistematikleştiğini ve belirli düşünsel geleneği nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebu Ali el-Cübbâî'nin ele aldığı Mürcie, Haşviyye, Şia, Rafiziler ve İmamiye gibi mezheplerin görüşleri, genellikle eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Ancak, bu mezheplerin kendi kaynaklarından elde edilen bilgilerle Ebu Ali'nin eleştirilerinin karşılaştırılması, eserde ortaya konan iddiaların daha geniş bir bağlamda incelenmesine olanak tanıyacaktır. Bu tür karşılaştırmalı bir çalışma, hem Ebu Ali'nin mezhepler hakkındaki görüşlerini daha objektif değerlendirmemize yardımcı olacak hem de mezheplerin kendilerini

nasıl savunduklarını anlamamızı sağlayacaktır. Buda mezhepler arası tartışmaların gerçek boyutunu ve bu tartışmaların İslam dünyasındaki etkilerini daha iyi anlamak için önemli bir araştırma alanı sunmaktadır.

Ebu Ali, eserinde ele aldığı mezhepleri eleştirirken Kur'an'a sıkça atıfta bulunmuş ve delillerini Kur'an ayetleriyle desteklemiştir. Bu nedenle, eserde kullanılan ayetlerin tefsir ilmi perspektifiyle yeniden ele alınması, Ebu Ali'nin yorumlarının İslam düşüncesindeki yeri ve doğruluğu hakkında daha derin bir analiz yapılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda, Ebu Ali'nin Kur'an ayetlerine yüklediği anlamların, klasik tefsirlerle ve diğer İslam bilginlerinin yorumlarıyla karşılaştırılması, Mu'tezilî düşüncenin Kur'an'a yaklaşımını daha net bir şekilde ortaya koyacaktır. Böyle bir çalışma, aynı zamanda mezhepler arası Kur'an yorumlarındaki farklılıkları ve bu farklılıkların tartışmalar üzerindeki etkisini de gözler önüne serebilir.

Kitâbü'l-Makâlât'ta Haşviyye mezhebi ele alınırken hadisler ve rivayetler konusunda yoğun eleştirilerde bulunulmuştur. Ebu Ali, hadislerin güvenilirliği ve içeriği konusunda sert bir tavır sergileyerek Haşviyye'yi çelişkili ve mantıksız rivayetlere dayanmakla suçlamaktadır. Bu durum, Mu'tezilî düşüncenin hadis anlayışının yeniden incelenmesi gerektiğini gündeme getirmektedir. Hadis ve rivayetlere dair bu eleştiriler, Mu'tezilî ekolün akılcı yaklaşımının bir yansımasıdır. Dolayısıyla, Ebu Ali'nin hadis anlayışı ile diğer İslam ekollerinin hadis yaklaşımları karşılaştırılarak, İslam düşüncesinde hadislerin nasıl farklı şekillerde ele alındığı ve yorumlandığı üzerine bir çalışma yapılabilir.

Eserin yazıldığı dönemdeki toplumsal ve siyasi bağlamın, Ebu Ali el-Cübbâî'nin düşüncelerini nasıl etkilediğini anlamak için detaylı bir inceleme yapılabilir. Mezhepler arası tartışmaların toplumsal barış ve siyasi istikrar üzerindeki etkileri, Ebu Ali'nin eserinin bu bağlamda nasıl bir rol oynadığını belirlemek açısından önemli olabilir. Ayrıca, eserin yazıldığı dönemdeki mezhepsel çatışmaların ve politik olayların, Ebu Ali'nin eleştirilerine yansıması da analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat, 2008.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Altıntaş, Ramazan. "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 57-100.
- Altıntaş, Mehmet. "Ebû Alî El-Cübbâî'nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirilerinde Esas Aldığı Âyetlerin Tahlili -Kitâbü'l-Makâlât Özelinde-". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2020), 433-464. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.800159>
- Amr, Dırar b. *Kitabu't Tahriş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*. çev. Mehmet Keskin. Litera Yayıncılık, 2014.
- Ansari, Hassan. "Abû 'Alî al-Jubbâî et son livre al-Maqâlât". *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*. ed. Camilla Adang vd. 520. Würzburg: Orient-Institut İstanbul, 2016.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 12. Basım, 2009.
- Aslan, İbrahim. "Mu'tezile Kelamı". *Kelam Tarihi*. ed. İbrahim Aslan - Osman Demir. 67-102. Ankara: Nobel, 2022.
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 199-246.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs, 2018.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü'nün Temel Kaynakları ve Özellikleri". *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. 350. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Banaz, Şaban. *Anadolu'da Caferilik ve Caferiler Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Biçer, Ramazan. "Şahhâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/269-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

- Büyükkara, Mehmet Ali. “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi (Sempozyum)*, 441-491.
- Cübbâi, Ebu Ali el-. *Kitâbü’l-Makâlât İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. çev. Yusuf Arıkaner vd. İstanbul: Endülüs, 2019.
- Çelebi, İlyas. “Mu‘tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015.
- Demir, Osman. “Ebû Hâşim el-Cübbâi”. *İslam Düşünce Atlası*. Erişim 01 Temmuz 2023. <https://islamdusunceatlası.org/eb-hasim-el-cubba/4080>
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasan el-. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fettah, İrfan Abdülhamid. “Eş‘arî, Ebü’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâriciler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gwynne, Rosalind Ward. *The “Tafsir” of Abu Ali al-Jubba’i: First Steps Toward a Reconstruction, With Texts, Translation, Biographical Introduction and Analytical Essay*. Washington: University of Washington, Doktora, 1982.
- Hayyat, Ebu’l Huseyn el-. *El-İntisar Mu‘tezile Müdafaaası*. çev. Yüksel Macit. Endülüs, 2018.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İbnü’l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ. *Kitabü’l-münnye ve’l-emel fi şerhi’l-Milel ve’n-nihal*. Beyrut: Darü’l-fikr, 1979.
- İbnü’l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*. ed. Kamil Uwaida. Kahire: Maktaba al-Azhariya li-t-Turat, 2017.
- İbnü’n-Nedim, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebu Ya’küb. *El-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İlhan, Avni. “Ebû Hâşim el-Cübbâi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fazlü'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*. Beyrut: al-Ma'had al-Almani lil-Abhath al-Sharqiyah, Al-Ṭab'ah al-Ülá., 2017.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve*. ed. Hüseyin Hansu. çev. Mehmet Şerif Eroğlu - Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Karahüseyin, Samet. *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebâr*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2021.
- Karaman, Hayreddin. *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 2007.
- Keleş, Kübra Özdemir. "Ebû Ali el-Cübbâî'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 851-876.
- Koç, İsa. *Haşviyye Fırkası*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbailer'in Kelam Sistemi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2017.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi (Sempozyum)*, 391-440.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 91-126. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
- Onat, Hasan. *İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*. Endülüs, 2022.
- Onat, Hasan. *Sorularla İslam Mezhepleri*. ed. Sönmez Kutlu. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Onat, Hasan. "Şiiliğin Doğuşu Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1-2 (1997), 79-118.

- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”. *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 19-63. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öz, Mustafa. “Râfizîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öz, Mustafa. “Şia”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Schmidtke, Sabine (ed.). *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Schmidtke, Sabine (ed.). “Introduction”. *The Oxford Handbook of Islamic Theology*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Şehristânî, Muhammed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Tözluyurt, Mehmet. “Ebû Ali El-Cübbâî'nin Kitâbü'l-Makâlât Adlı Eserinde Kelamî Ekollere Bakışının Değerlendirilmesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (31 Aralık 2020), 41-69.
- Ünverdi, Veysi. “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”. *Artuklu Akademi Dergisi* 4/2 (2017), 1-28.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cübbâî, Ebû Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ali b. Muhammed Ez-Zencî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yurdagür, Metin. “Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/330-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yurdagür, Metin. “Haşviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.